

zemlenimuzsa.hu

500 Ft

Zempléni Múzea

2024 ősz

Zempléni Múzea

szerkeszti:
Bolvári-Takács
Gábor

XXIV. évfolyam
3. szám

2024
ősz

KISS Tamás
Emberre
lenni

Jákób angyallal birkozott,
mig üdvét kicsikarta,
kemény kőpárnán álmodott
s győzött. Mert így akarta.

Prometheus nem kétkedett,
hogy égi tűzbe nyúljon:
meglopta inkább az eget,
hogy értelmünk kigyúljon.

Itt jött az ég a földre le.
Ám most meg vívni nem mer,
– habár fegyvert szorít keze –
de szüköl, fél az ember.

Ha már nincsenek istenek,
egek tűzébe fűjva,
költők, hát ti segítetek
emberre lenni, újra.

1957

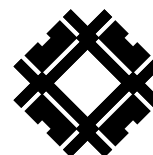
Rovatunk a szépirodalom mindenkori helyzetértékelő és programadó felelősségére fókuszál, történelmi idők példáival. A közlés forrása: Kiss Tamás: Árnyékos út. Összegyűjtött versek 1934–1997. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1997. 87. o.

TOKAJ-HEGYALJA
EGYETEM

A **THE** egyetemed

LÁTÓTÉR

TÖLGYES Csanád:
Az önmagát átíró
költemény. Az *Archaikus*
Apolló torzó mint
a tárgyi szubjektivitás
megteremtésének kísérlete
5

**BÁTORINÉ MISÁK
Marianna:**
Az udvari iskolák szerepe és
hatása a nőnevelésben
17

N. KIS Tímea:
Rajzoktatás a sárospataki
tanítóképzőben a 20. század
első harmadában
27

LÁTÓHATÁR

BODÓ Péter:
A sárospataki tanítóképző
épülete mint műalkotás
41

EGRI Károly:
Legendás növények és
megfigyel(tet)ésük
61

Zemplén és Sárospatak
az első *Magyarország*
útikönyvben, 1955
(közléteszi: *Bolvári-Takács*
Gábor)
74

LÁTÓSZÖG

MATICSÁK Sándor:
Magyarország, Finnország,
Baltikum. Történeti,
nyelvészeti és irodalmi
tanulmányok
91

VIGA Gyula:
Hagyományörző
néptanítók. Párhuzamos
életrajzok Turi Sándor
könyve kapcsán
97

**Egyetemi
könyvespolc:**
EGEY Emese:
Mesélő házak
102

• • •

*Lapszámunk műmelléklete
és illusztrációi Bodó Péter
tanulmányához kapcsolódnak.
A fényképeket Fazekas Balogh
István készítette, a tanítóképző
fennállásának 150. évfordulóját
(2007) megelőző években. A
címlapon és a hátsó borítón az
intézmény (ma: Tokaj-Hegyalja
Egyetem) főépületének részletei
láthatók.*

Zempléni Múzsza

A Tokaj-Hegyalja Egyetem lektorált tudományos folyóirata

Szerkesztőség

Lapalapító és főszerkesztő: Bolvári-Takács Gábor

Lapigazgató és felelős kiadó: Bordás István

Szerkesztők: Egey Emese, Haffner Anikó, Lovas Anett

Szerkesztőségi titkár: Tóthné Durányik Angéla

Arculat és tördelés: Tellingner András

Szerkesztőbizottság

Prof. Dr. Baráth Béla Levente PhD

Dr. Bene Zsuzsanna PhD

Prof. Dr. Bolvári-Takács Gábor PhD

Dr. habil. Csorba Dávid PhD

Dr. habil. Kelemen Judit DLA

Dr. Koncz Gábor PhD

Dr. Koncz Péter PhD

Dr. Lapis József PhD

Prof. Dr. Pusztay János CSc

Dr. Soltész Márton PhD

Dr. Takács Ádám PhD

Dr. habil. Ugrai János PhD

Kiadja a Zempléni Múzsza Társadalomtudományi és Kulturális Alapítvány, Sárospatak.

Adószám: 18442960-1-05 Bankszámlaszám: 11994105-06429168-10000001

Szerkesztőség: Tokaj-Hegyalja Egyetem Regionális Történeti és Művelődéskutató Tanszék, Sárospatak

Kiadói és szerkesztőségi postacím: 3950 Sárospatak, Pf. 235.

Kiadói és szerkesztőségi elektronikus levelezési cím: titkarsag@zemplenimuzsa.hu

Honlap: zemplenimuzsa.hu; facebook.com/zemplenimuzsa

Közlésre szánt kéziratot csak elektronikusan fogadunk.

Megjelenik évszakonként. Ára: 500,- Ft.

Előfizethető átutalással a kiadónál. Előfizetési díj egy évre 1600,- Ft + postaköltség.

Megvásárolható a fővárosban, a megyeszékhelyeken és Zemplénben az *Inmedio* és *Relay* hírlapüzletekben, valamint Budapesten az Írók Boltjában.

Eredeti logó: Csetneki József. Nyomdai munkák: Kapitális Kft., Debrecen.

Támogató: Tokaj-Hegyalja Egyetem, Sárospatak

Számunk szerzői

Bátoriné Misák Marianna PhD református teológus-lelkész, egyháztörténész, könyvtáros, főiskolai adjunktus. *Bodó Péter* művészettörténész, doktorjelölt. *Bolvári-Takács Gábor* PhD történész, kulturális menedzser, jogász, egyetemi tanár. *Egey Emese* PhD nyelvész, történész, egyetemi docens. *Egri Károly* PhD biológia-kémia szakos gimnáziumi tanár, egyetemi óraadó oktató. *Fazekas Balogh István* festőművész, ny. főiskolai docens. *Maticsák Sándor* DSc nyelvész, egyetemi tanár. *N. Kis Tímea* PhD magyar nyelv és irodalom szakos tanár, művészettörténész, tudományos főmunkatárs. *Tölgyes Csanád* német-angol szakos bölcsész. *Viga Gyula* DSc etnográfus, muzeológus, egyetemi tanár.

TÖLGYES Csanád

Az önmagát átíró költemény

*Az Archaikus Apolló-torzó mint a tárgyi
szubjektivitás megteremtésének kísérlete*

„Változtasd meg élted!”¹ („Du mußt dein Leben ändern.”) – hangzik Rilke 1908-as szonettjének a vers kontextusából kiszakadt és szállóigévé vált² utolsó sora, amely a rengeteg elemzés ellenére, vagy talán éppen ezért mit sem veszített kriptikusságából.

Az *Archaikus Apolló-torzó* az *Új versek* kötet néhány másik darabjának kontextusában szeretném egy új típusú (költői) szubjektum megteremtésére tett kísérletként felmutatni, és ennek fényében megvizsgálni az aposztrofikus utolsó sor jelentőségét. Ebben az értelemben a költemény az alkotó és alkotása közötti viszony plaszticizálása, a szubjektum (az én, a teremtmény) és az objektum (a műalkotás, a teremtmény) descartes-i oppozíciójának felforgatása által egy olyan modern személyesség-felfogást hoz létre, amelyben az én és a másik közötti kapcsolat az elválasztottság stabil állapotának a megbomlásával dinamizálódik, rögzített funkcióik és megkülönböztethezőségük pedig megkérdőjeleződik.

A kanonikus értelmezési hagyomány „Dinggedichtként”,³ azaz dologi líraként vagy tárgyias költészetként⁴ jellemzi Rilke középső korszakában született kiemelkedő alkotásait, amelyekben a verskonstrukció a centrális pozícióban levő tárgyak leírására fókuszál. Rilkénél azonban mindez ennél is sajátosabban jellemezhető: a legtöbbször statikus és élettelen tárgyak (az időbe befagyott artefaktumok) dinamizálódnak, és a mozgás, a hő, az élettelség bizonyos képzeivel ruházódnak fel. A folyamat részletei és módja közel sem tipizálható az egyes alkotások kapcsán. Például az *Új versek* kezdődarabja, az *Archaikus Apolló-torzó* párversének is tekinthető *Korai Apollón* kötetének leírásakor az organikus képzei lesznek a meghatározó jellemzői a tárgyul választott szobornak: a „lombja-sincsen ág”⁵ képpével indul a vers, hogy a fiatalság, a tavasz, a kiteljesedés előtti állapotot hozza összefüggésbe Apollón alakjával. Ez a sor folytatódik a „babér”, a „rózsabokor”, a „szárba szökkenés”, a „levél” és a „szírom” metaforáinak használata által. Csupán a cím alapján feltételezhetjük, hogy egyáltalán egy isten kőszobráról van szó, a versben erre kimondottan semmi sem utal, sőt a kő fizikai jellemzői helyett sokkal inkább annak antropomorf jellegzetességei kerülnek előtérbe. Ifjúi feje, tekintete, halántéka, szemöldöke, szája és mosolya köti össze azt a kétfajta minőséget, amely a költemény szövegének alapvető szervezőerejét biztosítja. Milyen két minőségről van tehát szó? A szoborszerűség objektíven leírható, tárgyi aspektusáról és egy

absztraktabb, nehezebben körvonalazható, fogalmi mezőről, ami a szobor mint forma és a szoborra ruházott organikus metaforák közti párbeszédben artikulálódik. Judith Ryan szerint a vers magát a költészetet kívánja úgy ábrázolni, mint egy „természetes növekedésből fakadó fejlődés eredményét.”⁶

Milyen költészeteszményt állít elénk a vers és miért lesz ez fontos számunkra a későbbi Apolló-vers értelmezéséhez? A beszélő szinte túlságosan is nyíltan mondja ki azt a szorongást, amelyet a következő sorokban leírt sejtés okoz: „ez ifju főben még semmi se gátol, / hogy minden költemények tüze ne / járja át szívünk szinte már halálként.” Az idézett utolsó sor, a többes szám első személyű „szívünk” főnévvel világossá teszi (a németben az „uns” névmás szerepel), hogy nemcsak a költészetről általában, hanem a költészet és a szubjektum viszonyáról, így az ember-tárgy dinamikáról van szó. Érdeemes megfigyelnünk azt a stratégiát, amit Rilke a „tárgyas” látásmódot segítségül hívva alkalmaz: a szubjektivitást nem a külső világhoz hasonlítva, a világot és az ént összekötő hasonlóságok vagy metaforák által tárja fel (amint az a romantikában oly gyakori), hanem kizárólag a tárgyra összpontosítva mutat rá azokra a jellemzőkre, amelyek e tárgyat funkciókkal telítik, így metonimikus módon működnek a belső világ (a költői szubjektum) analógiájaként. „A metonimikus elemek sora egyfajta hálót, konstrukciós formát képez ki, nem pedig titkos jelentést teremt.” – fogalmaz Bókay Antal a tárgyiasság kapcsán, majd úgy folytatja, hogy a jelentésszervezés e típusánál „a köznapi, reális kapcsolatokat folyamatosan egy szigorú és komplex szerveződés írja felül.”⁷ A személyességre utaló egyetlen részlet, a „mi” említése a szív kapcsán még ezen poétika kiforratlanságaként is értelmezhető, ám a cselekvések, illetve érzések már nem a személyhez köthetők. A szív, a kimondott szubjektivitás csupán vehikulumként funkcionál, hogy magába fogadja az őt uraló „költemények tüzeit”, azt a valóban dinamikus és életteli elemet, amely elementáris személytelenségével egyszerre élénkíti és uralja a szívet. (Amelyet a német eredetiben a költemények sugárzása sebesít meg halálosan.⁸) A költői teljesítmény tehát nem teremtésként, hanem csupán hatások összegeként azonosítható. Apollón, aki nemcsak, hogy maga is költő, de egyfajta költészeteszmény megtestesülése, félelmetesként tűnik fel a versben, mivel egy olyan igazságot láttat, amivel nem szívesen szembesül a versbeszélő: tudniillik, hogy a költészet lényege szerint, „nem egy erőteljes kitörés, hanem egy beáramlás, szinte szó szerint egy be-folyás”.⁹ Az ének nem kifejele jön, a korai Apollón, a születő költő magába szívja a költészetet: „csak mosolyával kortyint kóstolól, / mintha most ömlenék belé a dal.” Paul de Man szerint Rilke feltűnően sokszor mutat be verseiben a szubjektivitás hagyományos kategóriáinak felforgatására alkalmas tárgyakat, amelyek oly módon vannak elgondolva, hogy kategorikus tulajdonságaik megfordíthatók legyenek, ez a megfordítás pedig képessé teszi az olvasót arra, hogy komplementernek tekintsen olyan tulajdonságokat (mint például a külső/belső, előbb/utóbb, halál/élet, fikció/valóság, csend/hang), amelyek normális körülmények között összeegyeztethetetlenek egymással. Olyan létezőt teremtenek, amely zárt totalitás is egyben.¹⁰

Egyértelmű, hogy a költői szubjektum egyik aspektusa vetül ki a szoborra, akit a költő egyszerre néz és egyszerre (szó szerint) megtestesít, amennyiben testet, életet, létezés ad a kőnek és önreflexív módon egyszerre a vers-testet is létrehozza. Ha alaposabban megfigyeljük, amint azt William Waters is észrevételezi,¹¹ a versnek sosem alanya maga Apollón, névmás sem utal rá (ezt a poétikát Rilke a későbbi versben is folytatja), csupán tárgyyszerű részleteiről van szó, méghozzá egy igencsak kiemelt és fontos (test)részről, a későbbi versben jelentőségteljesen hiányzó fejről. Ennek említése után (amely maga is csupán egy része az egyébként nem szóba hozott alaknak) a fejen található részletek leírása révén érkezünk el a tekintettől a még néma szóig. Mintha a későbbi vers temporális ellentézetével találkozánk itt, ahol az alak még a kiteljesedés előtti állapotban található (erre a tavasz előtti állapotra utal a vers számos kifejezése: „még túl hűvös”, „csak ezután fog még”, „majd”, „mely most még szólatatlan”, stb.), annak ellenére, hogy a címben szereplő „korai” („Früher”) jelző ugyanúgy utalhat a tárgy régiségére, magas korára mint magának a szobornak az attribútumára: ahogyan magyarul is mondjuk, valakinek a „korai” költészetére („Frühe Poesie”). A szemtől a szájig, a tekintettől a szóig tartó út ígérekkel teli, és már tartalmazza a későbbiekben oly fontossá váló motívumokat a (vakító tükröződéssé váló) villogással („blinkend”) és a mosollyal („Lächeln”). Míg a cím egy egész alakot ígér (a költészet istenét, Apollónt), a szövegben ennél jóval szűkebb, fókuszáltabb leírást kapunk a költői szubjektum legfontosabb részletéről, a fejről, ahol a költészet maga is születik,¹² ám az önmagát spontán kifejező, teremtő génusz képe helyett egy hatások és a korábbi költészeti hagyományok által uralt szubjektum antiromantikus képe rajzolódik ki. (Lehetséges, hogy itt az a rodini gondolat jelenik meg, amely szerint a kemény munka előbbre való a zsenialitásnál.) Ez a vers legfontosabb fogalmi megfordítása, amely nemcsak kijelent, de egy ígéretet is tesz arra vonatkozóan, hogy később módosulhat ez az állapot (erre hívja fel a figyelmet a sok „mert még” / „noch”). Értelmezésemben az itt még néma (később fejét vesztett) szobor („most még szólatatlan”) lesz az, aki bizonyos értelemben megszólal a másik Apolló-vers utolsó sorában, hogy kiteljesedjen az a költészetről szóló vízió, amelyben megjelenik a teremtő aktus nélkülözhetetlen összetevője: a szó szerint és elvontan is érthető költői hang.

A műalkotás létmódját intermedialis reflexióval problematizáló *Archaikus Apolló-torzó* tematikus középpontjában „a látványként közvetített test áll”,¹³ kitüntetett szerkezeti szervezőelve pedig a hiány. A többes szám első személyű felütés („Nem ismertük hallatlan fejét”) nemcsak megalapozza a negációnak ezt a következetesen végig vitt retorikáját, de azokat az alapvető paradoxonokat is játékba hozza, amelyeknek kibontása alapvető jelentőséggel bír jelen értelmezésben. A hiányzó fej leírása után, a második mondat kivételével kizárólag tagadásra épülő szerkezetekkel találkozunk, és a szoborhoz társított pozitív tulajdonságokat is ennek a feltételelességnek a fényében határozza meg a vers: „*Különben nem* hintene melle káprázatot / a nemző közepig *nem* intene / *különben* csak torzult és suta kő lenne / *nem* villogna, / s *nem* törnék át mindenütt / *nincsen* hely egy *sem*, mely rád *ne* nézne.” (A németben a „nicht” szó hatszor fordul elő.) A kijelentés, amely a szonettekben kötelező fordulatot már az

első quartina felénél bevezeti és a feltételeesség módusát lehetővé teszi („Ám a / csonka test mégis izzik, mint a lámpa, / melybe mintegy visszacsavarva ég / nézése.”), a nem létező fej képét és tulajdonságait szórja szét a test megmaradt részeiben. A szöveg a szobrot tömörszerűen kezeli és egyetlen intenzitás szétszórásaként, mintegy rizomatikus jelleggel¹⁴ ruházza fel. Ennek a rizómának a tulajdonsága, hogy egy olyan központ nélküli (burjánzó) entitást, szervek nélküli testet¹⁵ képez, amely nem hierarchikusan szerveződik, vagyis nincsen feje, ami irányító központként szolgál, és ahol a többi rész csak mint alárendelt elem van jelen. Kurdi Imre is e tulajdonságra hívja fel a figyelmet, amikor azt írja, hogy „minden egyes rész, még a legapróbb töredék is magában rejt csíráként az egészet, és bármikor képes betölteni annak funkcióját, úgyhogy a szobor látszólag sérült, eltorzult alakja ellenére semmi nem mehet veszendőbe ebből az egészből mindaddig, amíg el nem vész legutolsó, akár töredékes darabkája is”.¹⁶ A fej eltávolításával, annak tulajdonságai megjelennek a test egyéb részein, az intenzitás áthullámszik a ténylegesen meglevő, aktuális részbe. A hiányzó szemek *vakító*, illetve *kápráztató* (angolra is e két szóval szokták fordítani a német *blenden* igét, ami ugyan még elrejtést is jelenthet), a szemlést akadályozó minősége visszaveri a tárgyra érkező tekintetet, ezért mondhatjuk, hogy az elrejtettség minőségében tárulkodik fel mint egy éteri tisztaságú „üres hely”, amely csak a ráérkező sugarak visszaverésében, a szemléltetés aktusában nyeri el jelentésségét. A hiányzó fej részleteinek a testre való „átrajzolása” azonban nem merül ki ennyiben. A „Bug der Brust” szó szerint a mellek bogara, egyértelműen a szemek almájának (Augenäpfel), a szemgolyónak a figuratív leképeződéseként érthető, ahol a vakság és a káprázat képzetek nemcsak egy artefaktum objektív szemlélésének lehetőségét kérdőjelelik meg, hanem az önszemléltetés csábító lehetetlenségére is figyelmeztetnek. A hiányzó száj attribútuma, a korábbi versben még a dalt „kortyintó mosoly” itt az ágyék centrális pontjára vonatkoztatva íródik át, tovább radikalizálva a szubjektivitást (a fej) tárgyakban, a test egyes részeinek viszonyrendszerében (a torzó) való feloldódásának képzetét. Tóth Árpád fordítása csak fokozza e virtuális dinamikát, amikor a jelenem-levő karok hatványozottan figurális (a figura figurájában megjelenő) mozdulata (intése) tűnik fel az eleve figuratív, ágyék felé tartó vonalakban megjelenő mosolyban. Ahogyan arra Szász Károly is rámutat a vers kapcsán, „a rész és az egész kettőssége áthatja a nyelvi megfogalmazást is, azaz minden nyelvi jelenség azonos is önmagával, de egyben önmaga tagadása is”.¹⁷ Ez az elképzelés további igazolást nyer, amennyiben megállapítjuk, hogy a vers tropológiája (alakzat-használata, kifejezőmódja) csak megerősíti az ábrázoltak ontológiai bizonytalanságát, amikor negatív, feltételes, lebegtetett létezőként artikulálja a műalkotás és befogadója egzisztenciáját.

Az első lépésben tehát megfordul a tematikusan értendő alany-tárgy viszony, ami Ryan szerint az irányítás metaforája kapcsán ragadható meg leginkább: „Rilkét kevésbé a szocio-politikai értelemben vett erőviszonyok érdeklik, sokkal inkább a szubjektum-objektum kapcsolatának hagyományos fogalmai, amit *Az órák könyvében* már felforgatott. Rilke archaikus tárgya figyelmezteti nézőjét, hogy a megfigyelő szubjektum által gyakorolt hatalom csupán látszólagos: azzal, hogy a szemnélküli

torzó »látja« szemlélőjét, Rilke megfordítja ezt a viszonyt és az irányítás forrásaként az objektumot jelöli meg a szubjektum helyett. Így tekintve a »Változtasd meg élted!« tekinthető a szubjektum és objektum kapcsolat újraértelmezésének is általános hierarchiájuk lerombolása által.”¹⁸ De Man szerint ez egy „vizuális megfordítás” révén jön létre. „Magát a megfigyelőt a töredékes szobor figyeli meg, amely időközben egyetlen hatalmas szemmé alakult át [...] A megfordítás csakis azért lehetséges, mert a szobor töredékes torzó; ha a szobor ténylegesen Apollón szemét jelenítené meg, a kiazmus nem játszódhatott volna le.”¹⁹

Az idézett elemzések azonban nem térnek ki rá, hogy egy második lépésben ennél is tovább megy a vers: Apollóba már nem csupán „ömlik bele a dal”, és nemcsak kiazmatikus módon²⁰ cserélődik fel külső és belső polaritása (a *Korai Apollónban* a teremő szubjektum lényege nem a kiadás [output], hanem befogadás [input], ami ott még talán a „koraiság”, kiteljesületlenség számlájára lenne írható), hanem a cserét működtető tengely pozíciója is bizonytalanná válik: egyenesen lehetetlenné lesz a kettő megkülönböztetése e kápráztató / vakító jelleg miatt: nemcsak azt nem tudjuk, hogy a tárgyat, vagy önmagunkat szemléljük (ahogyan a tükör esetében egyszerre mindkettőt), hanem már abban sem lehetünk biztosak, hogy egyáltalán ki birtokolja a szemlélő pozícióját és ki a szemlélt, vagyis, hogy miképpen strukturálódik a tekintetek rendszere. Radnóti Sándor szerint, ahogyan „nagyon nyomatókusan nem mi nézzük a szobrot, hanem ő néz bennünket, úgy a vers is magába záródik.”²¹ Objektum és szubjektum viszonya nemcsak megfordul, de a köztük levő határ is elmosódik, a megkülönböztethetőség ismérvei is felszámolásra kerülnek.

Ryan szerint amikor a versben a torzó egy visszacsavarva égő gázlámpához válik hasonlónak, a motivikája által egy Mallarmé-versre utal (*Baudlaire sírja*), ami maga is a költői sikeresség problematikájáról szól. Mindkét vers az antikvitás és a jelen, szexualitás és esztétika, rombolás és inspiráció közötti kapcsolatról tanúskodik.²² A szobor, megfosztva a létrehozásnak minden intencionált struktúrájától (a fej hiánya az intellektuális kreáció, a nemzőszerv hiánya a testi kreáció lehetetlenségét hangsúlyozza), maga válik a létrejövés helyévé, egy folyamatos vibrációvá, energiakitöréssé. Az alak (az antropomorf, tömörszerű szobor) helyét átveszi az alakzat (a szobrot uraló defiguráló figura, egy imaginárius szupplementumtömb). A költészet így többé nem az őt megalkotó költő műveként tételeződik, hanem az alkotó önmegalkotásának (sikertelen) kísérleteként. Ez a sikertelenség azonban csak az intencionális strukturáltság aspektusából tekinthető kudarcnak: a költészeti lényeg megragadásakor (vagyis a szubjektivitás kifejezésére tett próbálkozás révén) létrejön egy önarckép. Ez a szuggesztív erejű visszatükröződés azonban csak az eredeti „kép”, a szobor tényleges (talán soha nem létezett) nézésének a hiánya által artikulálható. Így egy kép képe képződik meg a nyelv által, egy (szöveg)testbe íródó szükségszerűség, amely úgy egészíti ki az expresszivitás paradigmatis jegeitől (fej, végtagok, nemzőszerv) megfosztott szubjektumot, hogy a fej metaforájában összpontosuló jelentés szétszóródása bizonyos nem-manifeszt (nem fizikai) jellegéből, hanem virtuális vágy-természetéből következő szexuális érzékenységgel

ruházza fel a torzót, s válik a szöveg az önmagára való visszahajlással az önteremtődés, a reflexív lét konstans fluktuációjának allegóriájává.

Lehet-e Apolló egy fejnélküli Apolló? Milyen ez a létmód, amelyről tanúságot tesz a szobor? Különbözik-e ez a vers tanúságától, illetve számonkérhető-e rajta? Hihetünk-e a szövegnek, amikor az általa tematizált folyamatot univerzális poétikai elvként próbálja meg láttatni? Milyen nyomok utalnak az egész allegorikus, temporalizált jellegére? Ahogyan Paul de Man fogalmaz: „A kérdés inkább az, hogy vajon Rilke szövege visszahajlik-e önmagára úgy, hogy ezáltal kétséget ébresszen kijelentéseinek autoritása iránt, kivált akkor, amikor ezek a kijelentések épp a szöveg által szorgalmazott írásmódokra vonatkoznak.”²³ Visszatérve a kezdő gondolatra, a vers nem tárgyleírás, amennyiben nem egy „létező tárgy” leírása, hanem egy tárgyi-as jelenlét megalkotása, ahol az objektum nem önmagában lesz figyelemre méltó, hanem közte és a szubjektum között artikulálódó viszonyában, amelyhez a vers a torzó virtuális kiegészítései révén véli megtalálni az utat. A testbe vésődő arc (nézés, mosoly) az élettelenbe vésődő szubjektivitás csalfa és vak metaforájaként, az önkérés és önmegtalálás csábítását jeleníti meg, s ennyiben a Pygmalion-mítosz narratív östextusát idézi.²⁴ Hogyan zajlik itt az én-teremtés?

Szász azt írja, „az *Új versek* (*Neue gedichte*) 1908 végén kiadott második kötete a *Der Neuen Gedichte anderer Teil* Cézanne művészetének hatására Rilke költészetének új korszakát jelenti, amely szakít a szimbolizmussal, és megteremti az abszolút verset, azaz az olyan költeményt, amelynek nyelvi megfogalmazása tökéletes összhangban van a tartalommal, amelynek minden részlete magában hordozza az egészet, azaz »minden rész tud az egészlől«.”²⁵ Azonban itt a vers (mint műalkotás) és a benne leírt szobor (szintén műalkotás) jelentései mintha feszültségben állnának egymással, amennyiben a vers formai tökéletessége a szobor fragmentumszerűségével ellentéteződik. Mennyiben tekinthető mégis teljesnek ez az archaikus szobor? Mennyiben utal a rész a (csak virtualitásában létező) egészre? Szász szerint az archaikus jelző történetileg nem állja meg a helyét, ugyanis az inspirációként szolgáló Milétozi Apollón a késői hellenisztikus korban keletkezett alkotás volt, s ezzel Rilke is tisztában lehetett,²⁶ ezért egyedül töredékes mivolta az, ami felruházta e minőséggel. Amennyiben minden részlete magában hordozza az egészet, hiányzó részei e „szükségyszerűség” miatt következtethetőek ki bármelyik eleméből, s így nyeri el tökéletességét. Ryan szerint a fragmentumszerűség előtérbe állítása az egész-mivolt rovására, a paradoxonok csodálata és a szubjektum-objektum határainak feloldása a modernizmus felé mozdítják a vers poétikáját, ha még nem is tökéletesen kiteljesedett formájában van mindez élénk állítva.²⁷ A szoborból áradó „sugárzás” sem teljességéből fakad, hanem töredékes természetének következménye: hiszen a lényeges második mondat, amely egyszerre kétféle létmód lehetőségét vázolja előttünk – egy élettelen, szilárd, statikus testét és egy dinamikus, sugárzó lényét – a belőle előtörő „fény” forrásaként csonkaságát nevezi meg. Értelmezhetjük ezt egy hiperbolikus állításként, amely arra utal, hogy még így, töredékes formában is mily tökéletes és élő ez az ősi művészet, még így lángjával „lecsavarva” is csodálatot képes kiváltani szemlélőjéből. Csakhogy

életerejét (esztétikai erejét) nem a rekonstrukció adja, hanem kizárólag a verskonstrukció alakzatai: a régi újratерemtése valami radikálisan újban, a szilárd, csonka test felizzása és a hiányzó szubjektivitás újraírása magában az érzékiségben (a vers reprezentációjában ez a szobor teste, távolabbról nézve magáról a szöveg testéről van szó), hogy a csúcsponton eljussunk a költészet kategorikus imperatívuszáig, a vers origójáig: a nyelv kimondásáig. E poétika tárgyiasságából következően különösen fontosá válik a felszín. A tárgyak leírása nem más, mint felszínének leírása, mivel a tekintet nem tudja a dolgokat „kiterjedt” valóságukban szemlélni, nem tud beléjük, mögéjük hatolni, s e perspektivikus korlátozottság miatt kénytelen felszínre redukálni a vizuális érzékelést, és az ehhez kapcsolódó, sokszor szemmozgást imitáló²⁸ vers-tapasztalatot. Mi több, e poétika ebben véli felfedezni azokat az esztétikai minőségeket, amelyek értékükkel képesek ellensúlyozni az általa sosem siratott egész hiányát és az episztemológiai fragmentáltságot. A test tájképének effajta geopolitikájáról de Man azt mondja, hogy „hiba lenne egyfajta esztétizmusként elhamarkodottan elvetni ezt a vonzó felszínnek szentelt figyelmet.” Rilke számára az esztétikai kifinomultság olyan apollóni stratégia, amely lehetővé teszi annak kimondását, ami másként kimondhatatlan volna. A szépség és a rútság esztétikája ezen a tapasztalati szinten már nem különböztethető meg egymástól. Ugyanakkor merőben felszíninek sem tekinthetjük ezeket a csábító felszíneket.²⁹

Így de Man szerint Rilke teljesítménye a költői szubjektum (és narrációjának) kiiktatásában rejlik, valamint abban az ígértben, ami az orfeuszi mítosz kiteljesítését adja: a nyelv fonikus funkciójának a szemantikus elé helyezése.³⁰ Így a vers „eufóniája” a fonikus / szemantikus kategóriák hierarchiájának megfordításával teljeseedik ki, és ebben a kontextusban érkezünk el az utolsó sorhoz is: „Változtasd meg élted!”

Ki beszél az utolsó fél sorban? Néhány értelmezés azt feltételezi, hogy a költő szólal meg, mások szerint maga Apolló istenség, megint más értelmezések szerint a szobor. Ennek fényében a megszólított te („du”) a szobor befogadóját, a vers befogadóját és a költőt/lírai ént is jelentheti.³¹ Mindegyik értelmezés más-más következménnyel jár a vers egészére nézve. Waters így elmélkedik a versbeli „te” rejtélyességéről: „A második személyű névmás felhívja magára a figyelmet. Viszonylag kicsi aggodalommal olvasunk azonosítatlan »én«-ekről és »ő«-ről, de egy azonosítatlan »te« nyugtalanítóan hat ránk, azonosításért könyörög. Így központi jelentőségű kérdésnek látszik olvasásunk kibillenése, amikor egy ilyen felszólítással találkozunk.”³²

A fenti kategóriák azonban jelentősen összekeverednek a versben: amikor a lírai én megpróbálja újraalkotni önmagát a szoborban, nem pusztán egy tükörszerű, titokzatos szubjektivitás jön létre, hanem egy egyenesen kontrollálhatatlan másról beszélhetünk, aki egyszerre azonosítható a Selffel, annak egy tükörképével (amennyiben a Self már mindig is egy tükörképnek tekinthető) és a nem-énnel, az objektummal, a költészettel magával, amely szakrális dimenziót kap, amikor az addig ártatlan, néma szöveg maga szólítja meg ezt a bizonyos második személyt. Nem pusztán mint szövegiség, hanem mint radikális tárgyiasság, paradox módon efemer materialitás (egyszerre istenség és szobor, élő és halott, légies és súlyos) férkőzik be a szöveg és

megszólított befogadója közötti szakadékba ez a *hang*, hogy a valódi olvasó kiiktatásával megpróbáljon eljutni saját olvasásáig, hogy *önmagában* is létrehozassa és működtethesse a vers alakzatait.

Igaza van tehát Szásznak, amikor azt írja, hogy az utolsó sor nem a művészet befogadójára tett hatását írja le, hisz Rilkenél „éppen annak tagadása lesz az egyik állandóságot jelentő biztos pont a változásban, hogy a művész alkotása önmagán a művészen kívül bárkire is hathat.”³³ Egyedül önmagára, az azt önkéntelenül megalkotó, megismerő és félreismerő szubjektumra való hatásról beszélhetünk, így a változtatás szükségszerűsége is csupán ebben az inerciarendszerben értelmezhető. Mivel azonban a „lírai én” mint aktív szereplő ki van iktatva, megkérdőjelezhetjük azt a megállapítást, miszerint „az utolsó mondat a lírai én és nem a műalkotás megnyilatkozása”,³⁴ mert egy arctalanított önarckép első lélegzetvételéről lévén szó, nemcsak az ekphrasztikus vers-test funkcionál tükörként a szubjektum számára. Az utolsó mondat – miképpen a mellkas csúcsaként értelmezett vakító szemek – visszaveri a szemlélő próbálkozását, hogy a felszíni jelenségeknél kicsit is mélyebbre hatolhasson, ez a sor pedig visszatükrözi és újraírja saját textuális előzményeit. (Egyedül az első és az utolsó mondat tartalmaz személyes névmásokat: A vers „wir”-rel, azaz mi-vel kezdődik, ez a mondat pedig „du”-val, azaz „te”-vel.) Mindez implikálja, hogy ne csak a mi-től a te-ig jussunk el, hanem tegyük meg az utat, a te-től a mi-ig is. Ilyen értelemben a sor erősen önreflexív, amennyiben valami lehetetlent kíván megvalósítani saját olvasásmódjának kódolásával: az „élettelen” (önmagában levő) vers nem tudja magát újraalkotni, kizárólag az olvasás aktusában lehet valami képes erre. De sikerül-e Rilkenek a műalkotás olvasásának aktusát tükröződésként belekódolnia e versébe? Képes-e a vers önmagát olvasni és (át)írni? Habár arra már egy felületes olvasás is rámutathat, hogy a narratíva és a személyiség a vers szerint mindig visszatükröződésként, több pont közötti *viszonyban* jön létre, az egymást megalkotó tekintetek struktúrája igencsak összetett. Ahogyan arra Pór Péter felhívja a figyelmet, a befogadói tekintet nem fér hozzá egy koherens vizuális perspektívához az ábrázolt tárgy kapcsán: „a hiányzó fejből kibomló szobor léte csak egy nem reális perspektívából szemlélhető, »különben« nem csupán inkoherens, hanem egyenesen elképzelhetetlen volna a költemény képsora.”³⁵ Az ekphraszisz által tudunk róla, de nem látjuk Azt, Az viszont lát minket. Sőt azt sem látjuk, hogy a szobor lát minket, mivel a tárgy nem egyszerűen rendelkezik a látás képességével, hanem az egész test válik egyetlen tekintetté: „mert nincs helye egy sem, / mely rád ne nézne.” Ez a rejtett minőség tárul fel, amikor a vers egésze visszaverődik (reflektálódik) az utolsó sor tükre által, s ha Rilke programja sikeres, a vers képes átváltoztatni, „újraalkotni” önmagát mint a konstrukció viszonyaiban élő tárgyi szubjektivitást, s ezáltal a benne formálódó egység autonómiát nyerhet. A tét a verskonstrukció létmódja lesz, egy előre kódolt befogadás működ(tet)ése, ahol az olvasó csupán a vers (tárgyi) eszköze ennek végrehajtásában: a hatást nem a befogadóra teszik, hanem ő az a *puszta hatóerő*, ami elősegíti a tárgyat szubjektpozíciójának létrehozásában. Radnóti is kiemeli, hogy itt „nem a befogadó, a néző

konstruálja meg a szobrot, vagy csak annyiban, amennyiben a szobor erre rákényszeríti”.³⁶

Az élet megváltoztatásának kívánalma³⁷ értelme szerint egy jelenben elhangzó parancs, ami csak a jövőre vonatkozhat. Itt azonban valami olyasmire alkalmazandó, ami bizonyos értelemben már megtörtént, létrejött, sőt elpusztult, fragmentálódott. Tehát visszamenőlegesen kell a létet újraalkotni, de úgy, ahogyan az egykori egész Apolló-szobor csonkjából sem az eredetit kell rekonstruálni, hanem azt valami gyökeresen újban kell visszaállítani: a már mindig is archaikusat a modernben, az intellektuális által létrehozni az érzéket, apollói módszerrel a dionüszoszt, a reflexió által a tudattalant. Ez a felidézett és nyomaiban létező múlt sosem volt jelen, épp ezért tisztán virtuális, amely itt „nem az illúzió vagy a szimuláció fogalmai mentén definiált, hanem inkább egy időben és/vagy térben máshová tartozó jelenlét mediált formájaként értendő.”³⁸

Végezetül hadd térjek ki a szöveg korábban is említett allegorikus jellegére, amelynek valódi jelentőségét teljesen pontosan csak az utolsó sor fényében tisztázhatjuk. A történeti távlatot az archaikusság és modernség közötti ív megrajzolásával teremti meg a beszélő, amikor a szobrot egyszer gázlámpához, máskor vadállat bőréhez hasonlítja. Ám tematikus szinten egy sokkal fontosabb implicit (a fej hiányában mondhatjuk, hogy tudattalan) utalást is találhatunk a szövegben. Az én önmegvalósítási kísérletéből fokozatosan felsejlő lacani Nagy Másik (A Másik mindig önmagam másíkja, amelynek léte csak az énhez képest, azzal oppozícióban értelmezhető, de nem pusztán mint az ego projekciója, hanem a radikális, asszimilálhatatlan másság), amely a szubjektumra tekint és a köszobor törvényének formájában azt mondja: „Változtasd meg élted!” Ez hallatlanul ismerős (nyelvi) alak(zat) lehet, ha a Don Juan mítoszra és annak egyik leghíresebb feldolgozására gondolunk, Mozart 1787-es *Don Giovanni*jára. Az operában a halott kormányzó köszobra ugyanezekkel a szavakkal fordul az érzékiséget mint létmódot képviselő dionüszoszi antihőshöz: „Pentiti, cangia vita! È l'ultimo momento!” azaz „Bánd meg bűneidet, *változtasd meg élted!* Ez az utolsó pillanat!” (Ez egyszerre Don Giovanni életének és Rilke versének is „utolsó pillanata”). Hogy Rilket foglalkoztatta ebben az időben a Don Juan téma, arra bizonyíték két verse is az *Új versek* kötetből: A *Don Juan gyermekkor*a és a *Don Juan választása*. Az előbbi vers egy kísérteties hasonlósággal nyit, amint az ifjú („korai”) Don Juan arcának egyes részleteit körülvárvan bont ki egy megfordított vágytematikát. „Karcúságában majd kiteljesülve / nyúlt már, mit nő be nem roppant, az ív; / s arcán a homlok síkját sem kerülve, / át-átfutó vágy hívott valakit”.³⁹ Az utóbbi versben pedig egy angyal látogatja meg a címszereplőt, és „parancsolatot” ad neki („Und da ist mein Gebot.”). Milyen szerepe lehet mindennek az Apolló versben? Marad-e valami a Don Giovanninak adott morális felszólításból a puszta formán kívül? Don Giovanni számára a csábítás a művészet rangjára van emelve: Rilke talán a művészet dionüszoszi csábításáról beszél Apolló versében? Az utolsó sor felszólítása így talán egy újraalkotott szubjektum hangjaként fogható fel, amely paradox módon magát a verset szólítja fel ezen újraalkotás végrehajtására? Az allegória tükrében első

mozzanatként a versben a halott (kasztrált) apa testére íródik rá az a szubjektivitás, amely (mindkét értelemben vett) reflexív jellege által egyszerre origó és végpont. Az utolsó sor felszólítása evokálja visszamenőlegesen azt a narratívát, amire felfűzhető a verstest maga is, de éppen itt dekonstruálódik a szubjektivitásnak az a képze, amely az ént mint autonóm létezőt kívánta megragadni. Don Juan tragédiája ugyanis a végtelen vágy dionüszoszi tragédiája, azé a régi világrendé, amelyet egy új világrend (a láthatatlan Apa világrendje, a Nyelv szimbolikus világa, a kereszténység által hirdetett Ige) vált le. Drámájának lényege, hogy nincsen földi riválisa, egyedül áll környezetében, emberi hatalom képtelen versenyre kelni vele vagy elpusztítani, életében ezért ott kísért a céltalanság árnya, amelyet, hogy elkerüljön, egy olyan erőter vonzásába kell kerülnie (és e transzcendencia áldozatává válnia) Donna Anna apjának meggyilkolásával, amely képes lesz beteljesülést hozni számára: emlékezzünk, hogy önként fogadta el a szobor meghívását a vacsorára. Ez a narratíva az autonóm személy bukásaként láttatja az eseményeket, így a vers ígéretét, hogy létrehoz egy efféle autonóm szubjektum-pozíciót (amely a befogadóhoz és a műalkotáshoz rendelt szerepek felcserélésével, a köztük levő viszony megfordításával beteljesedni látszott), saját allegorikus struktúrája számolja fel.⁴⁰

Jegyzetek

- 1 Tóth Árpád fordítása.
- 2 Radnóti Sándor: „Du mußt” - megjegyzések egy örökzöld költeményhez. = Alföld, 63. évf. 2012. 1. szám, 85–91. o.
- 3 Gerhard Neumann: Rilkes Dinggedicht. In: Dagmar Ottmann – Markus Symmank (szerk.): Poesie als Auftrag. Festschrift für Alexander von Bormann. Königshausen & Neumann, Würzburg, 2001. 143–161. o.
- 4 Flach Georgina: A magyar tárgyiasság. Tipológia és történeti vázlat. Doktori disszertáció. PTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola = <https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/34390> (utolsó megtekintés: 2024. július 31.)
- 5 Somlyó György fordítása.
- 6 Judith Ryan: Rilke, Modernism, and Poetic Tradition (Cambridge Studies in German). Cambridge University Press, Cambridge, 1996. 86. o. A tanulmányból származó minden idézet saját fordítás.
- 7 Bókay Antal: Szelf-analízis és versépítés József Attila költészetében. = Thalassa, 16. évf. 2005. 2–3. szám, 30. o.
- 8 „was verhindern könnte, daß der Glanz / aller Gedichte uns fast tödlich träfe”
- 9 Judith Ryan, i. m. 87. o.
- 10 Paul de Man: Az olvasás allegóriái. Figurális nyelv Rousseau, Nietzsche, Rilke és Proust műveiben. Fordította: Fogarasi György. Ictus Kiadó – JATE Irodalomelméleti Csoport, Szeged, 1999. 53. o.
- 11 William Waters: Answerable Aesthetics. Reading „You” in Rilke. = Comparative Literature, Vol. 48. 1996. No. 2. 132. o.
- 12 A hagyomány szerint „Rilke költeményeihez nem készített vázlatokat, fogalmazványokat, hanem valamennyi versét kívülről tudta, s a szöveget csak akkor vetette papírra, amikor az már teljesen kész mű volt.” Szász Ferenc: „Változtasd meg élted!” – Igen, de hogyan? Értjük, vagy félreértjük Rilke Apolló-szonettjét? = Holmi, 7. évf. 1995. 12. szám, 1743. o.
- 13 Csöngö Tamás: A hús, ami minket (t)akar. = Iskolakultúra, 21. évf. 2011. 2–3. szám, 127. o.

14 A fogalmat a Gilles Deleuze által kidolgozott értelmében használom: „Foglaljuk össze a rizóma főbb jegyeit: a fákkal vagy azok gyökereivel ellentétben a rizóma bármely pontján képes bármely más ponttal összekapcsolódni, vonásai nem szükségszerűen azonos természetű vonásokra utalnak, igen eltérő jelviszonyokat hoz működésbe, sőt nem-jel állapotokat is. A rizóma nem vezethető vissza sem az Egyre, sem a sokféle. Nem Egy, amely kettővé, vagy közvetlenül hárommá, négyggyé vagy ötté stb. válik. Nem az Egyből deriválható sok(féle), de nem is a sok(féle), amelyhez az Egy hozzáadható (n+1). Nem egységekből, hanem dimenziókból áll, vagy még inkább mozgásban lévő irányokból. Nincs se kezdete, se vége, mindig csak közepe van, ahonnan kihajt és kiárad.” Gilles Deleuze: Rizóma. = Ex-Symposion, 1996. 15–16. szám, 15. o.

15 Gilles Deleuze és Felix Guattari által kidolgozott koncepció. Lásd: Gilles Deleuze – Felix Guattari: Hogyan készítsünk magunknak szervek nélküli testet? = Theatron, 6. évf. 2007. 3–4. szám, 38–49. o.

16 Kurdi Imre: „Örök virágok” vagy „hamis barátok”? Rilke Apolló-szonettje Tóth Árpád fordításában = Filológiai Közöny, 65. évf. 2019. 3. szám, 145. o.

17 Szász Ferenc, i. m. 1746. o.

18 Judith Ryan, i. m. 86. o.

19 Paul de Man, i. m. 58. o.

20 De Man szerint „Rilke költészetének a kiazmus a meghatározó alakzata, vagyis a keresztezés, amely megfordítja a szavak és a dolgok attribútumait. A versek olyan létezőkből, objektumokból és szubjektumokból épülnek fel, amelyek és akik maguk is szavakként viselkednek, s úgy »játsszák« a nyelvet a retorika szabályai szerint, ahogy az ember egy labdajátékot játszik az adott játék szabályai alapján.” (Paul de Man, i. m. 51–52. o.) Ezt a működésmódot elemzi részletesen Hadas Emese doktori disszertációjában. Lásd: Hadas Emese: A chiazmus poétikája Rilke Új verseiben. Doktori disszertáció, PTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2004. = <https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/14748> (utolsó megtekintés: 2024. július 31.)

21 Radnóti Sándor, i. m.

22 Judith Ryan, i. m. 84. o.

23 Paul de Man, i. m. 39. o.

24 Erről bővebben lásd Paul de Man művének vonatkozó, „Én (Pygmalion)” c. fejezetét.

25 Szász Ferenc, i. m. 1743. o.

26 Uo. 1743–1744. o.

27 Judith Ryan, i. m. 89. o.

28 Szendi Zoltán: A lét mozgásformái Rilke lírájában. = Filológiai Közöny, 65. évf. 2019. 3. szám, 50. o.

29 Paul de Man, i. m. 35. o.

30 Uo. 45. o.

31 Kurdi így ír a költeményben megjelenő viszonyokról: „Rilke Apolló-szonettje nem egyszerűen egy ’tárgy’ (’Ding’) leírása, hanem sokkal inkább egy különös interakcióé, amely a műalkotás (’Kunst-Ding’) és szemlélője, vagyis a befogadó között zajlik. [...] [A] torzónak, a műalkotásnak (’Kunst-Ding’) a szemlélőn való felülkerekedéséből fakad tehát az az erő, amely elkerülhetetlen szükségszerűség gyanánt életének megváltoztatására kényszeríti a befogadót.” Kurdi Imre, i. m. 144. o.

32 William Waters, i. m. 130. o., saját fordítás

33 Szász Ferenc, i. m. 1742. o.

34 Uo. 1745. o.

35 Pór Péter: Az Orfikus Alakzat. Rilke *Új versek* című kötetének poétikájáról. = Holmi, 7. évf. 1995. 9. szám, 1294–1295. o.

36 Radnóti Sándor, i. m.

37 De kíváncsi vagyok, felszólításról, vagy valami másról van szó? Kurdi felhívja a figyelmet, hogy a legismertebb magyar fordításban a mondat az eredeti némettől eltérő modalitást kap: „A magyar olvasók pedig, akik ilyenformán rendszerint előbb ismerik meg a Rilke-verset fordításban, mint eredetiben, tapasztalataim szerint erősen hajlamosak arra, hogy németül is felszólításként értsék a költemény utolsó mondatát (»Du mußt dein Leben ändern«), hiszen ez a mondat csakugyan felszólításként hangzik Tóth Árpád fordításában: »Változtasd meg élted!« Pedig döntő különbség áll fenn az eredetiben használt kijelentő mondat és a magyar fordításban olvasható felszólító mondat között. [...] A Rilke-versben

ezzel szemben szó sincs semmiféle felszólításról: a lehető legegyszerűbb kijelentő mondat áll az adott szöveghelyen, az élet megváltoztatása tehát itt külső, az egyén akaratánál és belátásánál erősebb kényszerből (»du mußt«) fakad, vagyis elkerülhetetlen szükségszerűség, és voltaképpen már meg is kezdődött a mondat kimondásának pillanatában. Nem felszólítás ez, hanem ítélet, sőt bizonyos értelemben megítéltetés.” Kurdi Imre, i. m. 143. o.

38 Thomas Elsaesser – Malte Hagener: Digitális film és filmelmélet. = Metropolis, 21. évf. 2017. 1. szám, 8–26. o.

39 Csorba Győző fordítása.

40 További felhasznált irodalom: A. Kadir Çücen: Heidegger’s Reading of Descartes’ Dualism. The Relation of Subject and Object. = The Paideia Archive. Twentieth World Congress of Philosophy 6. 1998. 57–64. o. (<https://www.bu.edu/wcp/Papers/Cont/ContCuce.htm>, utolsó megtekintés: 2024. július 31.); Martin Heidegger: Költők mire jók? (Fordította: Schein Gábor). = Enigma, VI. évf. 1999. 20–21. szám, 36–68. o.; Milovan Ješić: Heidegger, Descartes and the Metaphysics of Subjectivity. = Filozofia, Vol. 65. 2010. No. 2. 130–138. o.; R. Matthew Shockey: Heidegger’s Descartes and Heidegger’s Cartesianism. = European Journal of Philosophy, Vol. 20. 2012. No. 2. 285–311. o.; P. Christopher Smith: Heidegger’s Misinterpretation of Rilke. = Philosophy and Literature, Vol. 3. 1979. No. 1. 3–19. o.

BÁTORINÉ MISÁK Marianna

Az udvari iskolák szerepe és hatása a nőnevelésben

A magyar udvari kultúra a 14. századra vezethető vissza hazánkban. Kutatásának úttörői között találjuk Fraknói Vilmost, Csánki Dezsőt, Acsády Ignácot, Szádeczky Bélát, Radvánszky Bélát. A téma szempontjából megkerülhetetlen R. Várkonyi Ágnes személye, különösen az általa szerkesztett Magyar reneszánsz udvari kultúra című kötet (1987). A recenzense szerint ennek nyomdokain jár az Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században című kötet (2005).¹

„Az udvari kultúrát magyarországi viszonylatban a meghatározott személyi álmányú Anjouk udvara (aula) virágoztatta fel a 14. század elején” – olvassuk Szabó Péternél.² Az udvari iskolák kialakulásának kezdete ide vezethető vissza. Ezek az „intézmények” bár kezdetben a királyi udvarokban szerveződtek meg, később azonban minden bizonnyal megszűntek, hiszen Takáts Sándor szerint hazánkban több főnemesi és nemesi udvarról tudunk, amelyek igyekeztek pótolni a hiányzó magyarországi királyi udvar szerepét. Ez a szerep pedig a nemesi ifjak és lányok nevelésében öltött testet. Később Takáts úgy gondolta, hogy az ország nemesi ifjúsága nem a falusi és a városi iskolákban tanult és nevelkedett, hanem a főúri udvarokban. Ezért a 16. században és a 17. század egy részében hazánkban minden kastély és nagyobb udvarház a magyar nemesi ifjúság nevelő iskolája volt. A nemesség szinte teljes egésze ezekbe az udvarokba küldte gyermekeit. Művelődéstörténetünkben tehát különösen meghatározóak voltak ezek az udvarok, illetve az itt folyó nevelés.

A művelődéstörténeti kutatás sokáig nem tulajdonított jelentőséget ennek a nevelési formának, s az iskoláztatás feltárása során keveset foglalkozott a főúri udvarok, kastélyok, várak életével. Pedig ezek voltak a 16–17. század folyamán a szellem igazi veteményeskertjei.³ Ennek következtében a 16. században minden főúri várkastély, minden nagyobb udvartatás nemcsak egyetlen házaspárnak a lakhelye volt, hanem egész sereg ifjúnak és leánynak nevelő otthona.⁴

Az udvari iskolák létével és működésével kapcsolatban kevés forrás maradt fenn, de ami rendelkezésünkre áll, abból egyértelmű bizonyítékát nyerjük annak, hogy Európa nyugati társadalmainál megjelenő nevelési mód, miszerint a nemesek és főurak leányaikat más családhoz küldték „taníttatás” céljával, hazánkban is jelen volt, és nem csupán a középkor sajátosságaként. Mert bár eredetét a középkorban kereshetjük, hazánkban még sokáig bevett taníttatási módszer maradt.

Az ország három részre szakadása után ezen udvarok egyike volt a Nádasdy-udvar.⁵ Asztalos Bernadett írja: „...Sárvár várában »kisiskola« működött (...) később nagysiskolát is szerveztek, ahol olyan kitűnő tanárok, prédikátorok működtek, mint Dévai Bíró Mátyás, Abády Benedek, Sylvester János...”.⁶ Emellett máshol is tartottak fenn iskolát, Csengeren. A főúri reprezentációhoz hozzátartozott a nagy udvartartás, vagyis a familiáris rendszer, amely a 16. században virágzott és a 17. században is működőnek bizonyult. Ez azt jelentette, hogy egy főúr legfőbb büszkesége az volt, hogy sok ifjú és leány nevelkedett az udvarában. S minél több neveltje volt, annál nagyobb volt a tekintélye és hatalma.⁷ Ebben Nádasdy Tamás udvara különösen kiemelkedett. Nemcsak nemes ifjakat és leányokat fogadott udvarába, hanem a feldúlt országrészekből menekülőket is. Szervitoraikkal jó kapcsolatot alakítottak ki, akik meggazdagodtak és arra törekedtek, hogy leszármazottaik is a család szolgálatában maradjanak. Az ő gyermekeik szintén az udvarban nőttek fel.⁸ A 16–17. században a nemesi származású lányoknak az udvari iskolák elsődleges oktatási színhelyeknek bizonyultak. A lányok másutt nemigen tanulhattak, mint az urak kastélyaiban, ezért még a leghatalmasabb urak is idegen udvarba küldték leányaikat 9–10 éves korukban tanulás céljából.⁹ A Nádasdyaké mellett a Batthyány-család udvaráról is számos forrás maradt ránk.¹⁰

Arról, hogy azok a főnemesek, nemesek, akiknek az udvarában nevelés folyt, hogyan viszonyultak az udvarukba küldött fiúkhoz és lányokhoz, Nádasdy Tamás és felesége levelezése sokat elárul. Szavaik lényegét summázva azt mondhatjuk, hogy sajátjukként nevelték és szerették őket.¹¹ Ez a magatartás minden bizonnyal más udvartartásokra is jellemző volt. Az udvartartásban minden gyermek, ifjú, leány és szolga a ház urát édesapjának, a ház úrnőjét pedig édesanyjának hívta és tartotta. Ők maguk pedig „atyafi-szolgák” néven szerepeltek, akár nemesek, akár a szolga vagy szegényréteghez tartozók voltak. Ez a családi légkör nem csupán külsőség volt, hiszen a ház ura és úrnője a szó nemes értelmében igazi szülői jogokat gyakorolt az udvaraikban neveltek felett, és úgy tekintettek rájuk, úgy kezelték és szerették őket, mint saját gyermekeiket.¹² Ragaszkodásukat és szeretetüket mutatja, hogy, amikor neveltjeik „kirepültek”, gyakran nehezen élték meg az elválást.¹³

A nevelés feladata sosem volt könnyű. Különösen érvényes lehet ez egy nagy udvartartás keretein belül működő udvari iskolára. A feladatkörök legtöbb esetben megoszlottak a nemek szerint, tehát a főúr a fiúk, a felesége pedig a lányok nevelését felügyelte, hiszen az elsődleges cél a jövőbeni hivatásukra való felkészítés volt. Vagyis a nevelésből a főúr éppúgy kivette részét, mint felesége. Mégsem különíthetjük el teljesen a két nem nevelését, hiszen tudomásunk van arról, hogy a nádor gyakran távollétében is foglalkozott az udvarában nevelődőkkel, s utasításokat adott feleségének leveleiben. Lényeges elem, hogy ezekben az udvari iskolákban nem maguk a főurak, hanem az ő felügyeletük mellett kiváló mesterek végezték a tényleges oktatást. Mindkét nemnek megvolt a maga tanítója.¹⁴

Azért sem válhatott el élesen a két nem nevelése, mert a főúri udvarok a legtöbb esetben a nevelés részének tekintették, hogy az udvaruknál nevelődő ifjakat és

leányokat kiházasítsák, s az esküvőt udvarukban rendezzék meg. Ez utóbbi feladat időnként nagy költséggel és megpróbáltatással járt a nevelő udvar számára. Talán ezért jegyezte meg a nádor tréfásan az egyik esküvő után: „Csak ez menyegzőből hatolhassunk kü, nem teszünk többöt efféle bűnt.”¹⁵ Ez utóbbi szokás alapján a leányok általában addig maradtak egy várban vagy kastélyban, amíg kérőjük nem akadt. Onnantól kezdve életüknek újabb fejezete vette kezdetét.

A 16. századhoz hasonlóan a 17. században is források támasztják alá az udvari iskolák létét. Draskovich János a 17. század első éveiben lefordította Antonius Guevara művének egyik fejezetét, amit „az ő szerelmes házastársának, Istvánfi Éva asszonynak” ajánlott. Egészen bizonyos, hogy Istvánfi Éva írástudó volt és egyéb tekintetben is művelt, amint férje ezt világosan megmondja: „Ezt pedig nem azért cselekedtem, hogy azt ítélném, hogy te efféle oktatás nélkül fölöttébb szűkölködnél. Mert az Istennek neve dicsírtessék, az te állapotod szerint ez ideig úgy viselted magadat az házasságnak rendiben, hogy én is szabadon megelégedhettem az te tökéletes, jámbor erkölcsöddel, és egyebek is, akik tégedet ismernek, könnyen eszékbe vehették, hogy te amaz jámbor és tekintetes főúrnak, Istvánfi Miklósnak, aki mostan az mi nyomorult országunkbéli urakat, mind hosszú ideiglen való éléssel, s mind pediglen tudományával meghaladja; nemcsak dicséretes oskolájában nevelkedtél, hanem annak fölötté ugyan igaz véréből is származtál.”¹⁶

Kovács Sándor Iván a Szepsi Csombor Márton összes művei című munkájának bevezető tanulmányában írja, hogy Csombor Márton Kassa után Varannóra került Bedegi Nyáry István szolgálatába, ahol nemcsak prédikátorként működött, hanem a főúr fiának nevelője volt. Sőt, Nyáry felkérte őt az Udvari schola megírására, amit természetesen majd felkérőjének és feleségének dedikált.¹⁷ Az Udvari schola címe megtévesztő, ez ugyanis az első rendszeres magyar erkölcsstan. Kovács Sándor Iván szerint nem is lehetne az udvariság kézikönyve, hiszen egyrészt a korviszonyok kedvezőtlenek voltak, másrészt a szerző sem volt alkalmas egy ilyen típusú mű megalkotására. Jellemformáló hatását azonban nem vonhatjuk kétségbe, hiszen két nagyon fontos területre helyezte a hangsúlyt: „Miket kell eltávoztatni az ifjaknak az életben?” Másodszor pedig: „Miket kell követni, hogy tisztességesen élhessenek?”¹⁸ Ha arról beszélünk, hogy a főúri udvarokban folyó nevelés minden szükséges területet fellelt nemenként az ifjak életében, úgy véljük, az erkölcsstan részét képezte az udvari iskolák tananyagának. Tudunk arról, hogy nem Csombor Márton volt egyedül a kis Nyáry Ferkó mellett, hanem más lelki és iskolabeli tanítók is serénykedtek körülötte korai haláláig (1622).¹⁹

Ugyancsak ebben a kötetben találunk utalást Várdy Kata asszony udvarára. Kecskeméti C. János Imádságos könyvecskéjét a nagyasszony költségén jelentette meg, így neki ajánlotta. A könyv előszavában ezt írta: „pietatis schola (...) kegyességnek skólája, melyben bizonyos órákban az Dávidnak sóltára olvastatik és énekeltetik vala.”²⁰ Kegyességnek iskolája, amely minden bizonnyal hasonlóan működött, mint Somi Borbála esetében, „Kinek jószágabéli ispitáli és oskolái most is éltetnek az tüle rendeltetett alamizsnával; ki éjjel-nappal az írást forgatván, azból nagy ke-

gyesen tanyította az ő asszony- és leánzó cselédit, dajkálkodván sok nemesek és urak leányival is.”²¹ Sajnos a szerző nem árul el semmit arra nézve, hogy kik voltak ennek az iskolának a diákjai, kiknek olvasták a Dávid zsoltárait és kik énekelték, de feltételezhetjük, hogy ez az udvari iskola – a többihez hasonlóan – nemest, illetve szegényt, fiút és leányt egyaránt magába fogadott. S az is lényeges, hogy a nevelés elsősorban a kegyes, imádságos élet és magatartás kiformálására törekedett.

Batthyány II. Ferenc és Lobkovicz Poppel Éva 1607. július 16-án Dobra várban tartották lakodalmukat. Éva a főnemesi asszonyok szinte minden tevékenységi körében tökéletességre törekedett. Híresek voltak az udvari lányai keze alól kikerülő munkák, gazdag patikájából gyakran kértek orvosságokat és recepteket. Tanultabb és keresettebb alig akadt nála abban a korban. Többen fordultak hozzá levélben, mint a leghíresebb bécsi orvosokhoz.²²

Témánk szempontjából megkerülhetetlen Lorántffy Zsuzsanna sárospataki iskolája. Bár a források szűkszavúak, annyit mégis elárulnak, hogy a nagyszony sárospataki rezidenciáján udvari iskola működött, ahol nemes leányok és nők nevelkedtek és készültek fel azokra a feladatkörökre, amelyek férjhez menetelük után hárult rájuk, mint majd önálló udvarral, udvartartással bíró feleségekre. Az iskola ugyanazon elvek szerint működött, mint az ország más területein lévők. Neveltjei közül Putnoky Klára és Bornemisza Anna név szerint is ismert.²³

A főúri vagy nemes asszonyok munkája sokrétű, feladatkörük szerteágazó volt. A nevelés fontos feladatán túl számos teendőben jeleskedtek. Egyrészt egy udvar személyzete, vagy ahogy sokszor fogalmaznak: a család, nem ritkán 70-80 fős, vagy még ennél is több főt számlált. Egy-egy udvartartás legnagyobb költsége nem fényűzésre, nem külföldjárásra, hanem ifjak és leányok nevelésére, a familiáreszek tartására ment el. Ilyen népes család számára a szükséges dolgokat minden napra elő kellett állítani. Talán túlzás azt állítani, hogy emellett másra nem is igazán telt, de időnként találkozunk olyan megfogalmazással, ami ezt sejteti. Nádasdy Tamás nádorispán feleségéről jegyezték fel, hogy néha még jó szoknyára sem volt pénze a nagy költségek mellett.²⁴ S mivel a férfiak életük java részét az udvartól távol töltötték, a háztartás vezetése, a gazdálkodás irányítása, az udvarnép ellátása a háziasszonyra hárult. Ennyi teendő mellett a főúri asszonyok ritkán jutottak szabadidőhöz. A nemes lányokkal, szolgáló asszonyokkal és lányokkal számos teendőjük akadt. A téli időszakokban csipkét vertek, fontak, varrtak, hímeztek. Még a legmagasabb rangú asszonyok is szívesen fonogattak. A munka különösen akkor sokasodott meg, amikor egy-egy leány esetében esküvőre készültek.

De nemcsak munkából álltak egy udvarház mindennapjai, időnként mulatságokat rendeztek, amikor szívesen és örömmel perdült táncra az udvar népe. Különösen farsang, illetve esküvők alkalmával. Amikor az idő melegebbre fordult, megindult a kertészkedés. Az udvartartások önellátók voltak, így amit lehetett, igyekeztek saját maguk számára megtermelni. E téren a főúri asszonyok között valóságos verseny alakult ki. A tevékenység része volt a megtermelt javak, zöldségek, gyümölcsök elrakása télire. A kertgazdaságot kiegészítette halastó és szárnyas-gazdaság, hiszen a hús

elengedhetetlen része volt az étkezésnek.²⁵ Ugyanakkor a gyógynövények gyűjtése, a gyógyászatral való megismerkedés, illetve időnként a gyógyítás hozzátartozott egy főúri és nemes hölgy mindennapjaihoz.²⁶

A fent leírtak alapján képet kapunk arról, hogy ezek a nevelési szinterek, amelyeket udvari iskoláknak nevezünk, milyen fontos feladatot vállaltak magukra azzal, hogy a kor nemesi rétegéhez tartozó ifjak és leányok, s mellettük számos más gyermek nevelését vállalták fel. Különösen a nemesi leányok számára ezek az „oktatási intézmények” adták a műveltség elsajátításának alapjait, továbbá jövőbeni feladataik végzésére való felkészülésük lehetőségét. Természetesen nem ez volt az egyetlen nevelési szintér, hiszen ismeretes a magántanító-fogadás gyakorlata, illetve a kolostorok adta lehetőség is hazánkban.²⁷

A felvilágosodás oktatásra gyakorolt hatása a nőnevelés kérdésében és gyakorlatában változásokat eredményezett. Ezek az „oktatási intézmények” a 18. századra megszűntek. Az általuk képviselt igényesség, illetve hatásuk azonban a későbbiekben is tetten érhetők.

Az udvari, illetve nemesi nevelés hatása tekintetében Daniel Polixéna²⁸ nevelése, neveltetése jó példával szolgál. Daniel Polixéna a 18. században nevelkedett, de a hatások, amelyek befolyásolták és meghatározták, a korábbi századokba nyúlnak vissza. Írói munkásságát csupán érintőlegesen említjük, mivel témánk szempontjából inkább neveltetése fontos. Éppen ezért munkáiból az erre vonatkozó részeket, illetve visszaemlékezéseit idézzük. V. László Zsófia több tanulmányt szentelt Daniel Polixéna életének. Egyik bevezetőjében sommás megfogalmazását adja a magyarországi nemesi nőnevelésnek. A 18. század elején a magyar nemesasszonyok sorsát, akárcsak a nyugat-európai nemesi és felsőpolgári körökbe tartozó társaikét, gyermekkoruktól a házasesetre való felkészülés, majd az anyai és a háziasszonyi feladatok ellátása határozta meg. A szellemi kultúra legnagyobb része a férfiaknak fenntartott terület maradt. Voltak olyanok, akik a nőket természetükből adódóan alkalmatlannak tartották arra, hogy a hitgyakorláshoz szükséges vallási tételek, imádságok és kegyes olvasmányok ismeretén túl szellemi munkát végezzenek, mások egyszerűen szükségtelennek, sőt veszélyesnek tartották, hogy egyéb tudományokban elmélyedjenek. Csak néhány különösen szerencsés nőnek adatott meg – ha szülei anyagi helyzete és gondolkodásmódja lehetővé tette –, hogy fiútestvéreikhez hasonló oktatásban részesüljön.²⁹

Rátérve Polixéna életére, megállapítja, hogy a 18. század egyik legműveltebb magyar asszonya volt. Nevét Lorántffy Zsuzsanna, Petrőczy Kata Szidónia és Bethlen Kata mellé helyezi. Ráadásul Petrőczy Kata Szidónia költőnő unokája volt, így tőle örökölte képességeit, irodalmi ambícióját.³⁰ E családot szemlélve, az anyai mintaátlítás különleges példáját figyelhetjük meg, amely Petrőczy Kata Szidóniától kezdve négy generáción át hatott, és arra ösztönözte a család nőtagjait, hogy szellemi képességeiket kibontakoztassák. Ebben a láncolatban Daniel Polixéna volt az összekötő kapocs, aki megérte gyermekei felnövekedését, példát állított és határozottan kijelölt feladataikat.³¹

Minthogy a nőknek mindig volt annyi örülni- vagy keseregynivalójuk, mint a férfiaknak, nyíltan vagy titokban ugyanúgy kifejezték érzelmeiket, mint az apák, férjek, fivérek és fiak. Ha egy nő megtanult írni és olvasni, megvolt a lehetősége, hogy gondolatait versben fogalmazza meg. Ilyen volt Petróczi Kata Szidónia, előtte Rákóczi Erzsébet és Esterházy Magdolna, akiknek fennmaradt egy-egy költeménye (nyilván többet írtak). Mivel Daniel Polixéna Petróczy Kata unokája volt, az őt ért hatások indokoltá teszik nagyanyja megemléztetését, a 17. századi nevelés újabb szemléltetésére.

Daniel Polixéna személyesen nem ismerhette nagymamáját, művei tanúsága szerint mégis példaképének tartotta: „Nem volt az eleitől-fogva a' Keresztyénségben újság, hogy az Aszszonyok a' Tudományok és a' Könyvek' írása körül foglalatostkodjanak [...] tsak az én Bóldog Emlekezetű Nagy Anyám-is, Gróf Petrötzi Kata, Néhai Gróf Pekry Lőrincz Urnak kedves Élete Párja' a'ki vala, a' mi Magyar Nemzetünk hasznára a' Német Nyelvből Magyar Nyelvre három jeles könyveket fordíta [...] Szükség volt tehát énnékem ezen Bóldog Emlekezetű Édes Nagy Anyámat-is követnem, a' mennyire a' nékem adatott Kegyelem engedte, ha többre nem érkezhettém-is, avagy tsak ezen egy Munkátskának Világosságra való botsátásával.”³² Daniel Istvánról, Polixéna apjáról úgy tartják, művelt ember volt. Egyes vélemények szerint irodalmi tevékenységét főként idősebb korában fejtette ki, amikor gyermekei már családos emberek voltak. Ám gyermekei magas szintű neveltetése azt sugallja, hogy a kultúra iránti elkötelezettség korábban is élt benne. A nemes leányok esetében nagyon sokáig elegendőnek tartották a ház körüli teendők elsajátítását, miközben a fiúkat kisebb korukban házitanítókra bízta, majd kollégiumokba küldték tanulni. Bár már több színtere kialakult a lányok nevelésének, azt hallgatólagosan továbbra is az anya feladatának tekintették. A 18. század folyamán azonban terjedni kezdett az a nézet, hogy nem szabad megelégedni a hagyományozódó ismeretátadással, amely ugyan nem kérdőjelezi meg az anya szerepét, de figyelmeztet arra, hogy az asszonyi hivatás betöltése komoly felkészültséget, szakszerű oktatást igényel. Ez a gondolkodás már a korábbi században jelen volt, hiszen számos nemes leány esetében nem elégedtek meg a szülők csupán a házi teendőkre, illetve az anyaságra való felkészítéssel, ezért tanították meg írni, olvasni is őket. Annak, hogy ez a nézet a 18. században már erőteljes volt, illetve nagyobb visszhangot kapott, azok a nemesasszonyok az előfutárai, akik részben otthon, részben udvari iskolákban nevelkedtek. Erről a szemléletbeli változásról maga Daniel Polixéna is beszámol egyik búcsúztatóversének soraiban: „Még akkor az Idő volt igen mostoha A' Leány gyermekek nem tanultak soha / Félvén, hogy a' Deák Scholának nyers moha / Tiszta erkölcsöknek lenne mérges doha / Oh régi időknek rut balgatagsága! / Oh tudatlanságnak sűrű vastagsága / Melyben az Emberi Nemnek egyik ága / Rutul vakoskodék ékes Társasága./ De ezen Időnek setétes fellege / Oszlik; virradni kezd a' Tudomány Ege / Szépen-is terjed már élesztő melege / Gyül oda az Aszszony-Rendnek s serege. / Oh vajha még oda jobban-is gyülnének! / Vajha a' Könyv mellé többen-is ülnének! / Sok veszett dolgokat így el-kerülnének / Szép Hírrel épen az Égig repülnének.”³³ Polixéna visszaemlékezései alapján tudjuk, hogy milyen tudományokat tanult: „A' Grammaticának regulái

szerint Deákul nem hibáson, hanem helyyesen, a' Rhetorica regulái szerint, ékesen és bővségesen, a' Logicának regulái szerint okoson és értelmesen, a' Historiának kívánsága szerint pedig hasznoson és példáson szóllana, írna és beszélle.”³⁴ Ami pedig a nyelvtanulást illeti, erre is hangsúlyt helyezett. „A' mái időben való Életnek folytatására igen hasznos és szükséges nyelvnek, ú. m. a' Németh Nyelvnek tanulásához kezd.”³⁵ Hogy a tudományterületek elsajátítása, illetve a nyelvtanulás a szülők választása vagy Polixéna döntése volt, nem állapítható meg egyértelműen. Annyi bizonyos, hogy szülei sokat tettek oktatása, nevelése érdekében.³⁶

Daniel Polixéna gyermekeinek nevelője kezdetben Deáki Filep Pál,³⁷ majd férje halála után mintegy tizenöt éven át Cornides Dániel³⁸ voltak. Korábban szoltunk arról, hogy Polixéna valószínűleg nagyanyjától örökölte a tanulás utáni vágyat és irodalmi ambícióját. Ezt az örökséget adta tovább saját gyermekeinek, hiszen tudjuk, hogy Zsuzsanna³⁹ nevű leánya naplót írt.

Az udvari iskolák hatása nem csupán a nemesi nevelésben mutatkozott meg, hanem közvetve az általános nőnevelés területén is megtaláljuk következményeit. Mint ahogy tanulmányunk elején említettük, az udvari iskolák Magyarországon az Anjouk idején jelentek meg, amikor az általános népnevelés Európa-szerte még nem ismert. Az udvari iskolák a nemesi réteg számára nyújtottak elsősorban nevelést. Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy ezeknek az udvartartásoknak része volt a kiszolgáló személyzet. Kezdetben azonban az ő oktatásuk nem képezte részét az „iskola” feladatainak. Nyilvánvaló, hogy teljesen elzárni őket az ott zajló folyamatoktól, eseményektől nem lehetett és talán nem is kellett, hiszen bizonyos dolgokat, mint a gazdasági tevékenységek, a kerti munka, a kert gondozása, a gyümölcs leszedése, annak téliesítése, tárolása közös feladat volt. S amikor a gazdaasszony a nemesi leányok számára elmagyarázta a tudnivalókat, ők is hallották, és ezáltal tanultak.

A mindenkire kiterjedő általános népnevelés Európában a 16. században vette kezdetét azzal, hogy a nevelés addigi keretei kiszélesedtek, s a művelődés lehetőségét azok számára is igyekeztek elérhetővé tenni, akik addig kimaradtak abból. Intézményes oktatásról ekkor még nem beszélhetünk, de mindenképpen előrelépés volt a nőnevelés területén a katekézis formában egyházi, gyülekezeti kereteken belül megvalósuló nevelés. Magyarországon a nőnevelés ilyenformán való kibontakozása a 16. század végére tehető, amikor az udvari iskolák elterjedtsége is jelentős. Természetesen mindezt még nem nevezhetjük általános nőnevelésnek, de e téren feltétlenül előrelépésnek tekinthető. Vizsgálva azt, hogy egy-egy főúri asszony milyen szerepet vállalt ebben a munkában, a reformációt követően olyan esetekkel találkozunk, ahol a Szentírás olvasásának alkalmain a nemesi leányok mellett a cselédek is részt vettek.⁴⁰ Ez a gyakorlat a kor szokásait tekintve már a tanulás egyik formája volt. Az udvari iskoláknak mindig részét képezte a vallásos, erkölcsös nevelés. Az oktató személyzet tagjai között a papot vagy prédikátort ott találjuk a mesterek mellett,⁴¹ a vallásos nevelés minden bizonnyal az ő feladatuk volt. Ebben a tekintetben hatása előremutató a reformációt követő időknek, hiszen amikor megindult az egyes gyülekezetek szintjén a nők, leányok katekézise, ez a tevékenység a lelkipásztorok munkaköre lett.

Az udvari iskoláknak, az udvari nevelésnek megvoltak a maguk sajátosságai. Egészen más, mint a kolostori nevelés, amely szintén közkedvelt helyszín volt a szülők számára. Különbözött a magánnevelő fogadás adta lehetőségtől, ahol egyetlen család gyermekeivel foglalkozott a tanító. Egy udvari iskolában számos nemes ifjú és leány nevelkedett. Minden napnak megvolt a maga rutinja, emellett gyakoriak voltak a társasági alkalmak, ahol a megtanultakat – különösen a viselkedést, társalgást, táncot – a gyakorlatban alkalmazni tudták. A háziasszonyi és anyaszerepre való felkészítésben elsődleges példa az uradalom úrnője, akinek ebbéli szerepe mérvadó volt egész udvartartása, személyzete életében és igazgatásában. S talán a hatás abban is megmutatkozott, ahogy ők viszonyultak saját leányaik neveléséhez, neveltetéséhez, illetve az udvartartásukban lévő női szolgálókhoz.

Az udvari iskolák hatását a különböző szerepkörökre való felkészítésben is kimutathatjuk. Igaz, hogy kezdetben csak a nemesi leányok oktatásával és felkészítésével foglalkoztak, de a szerepkörök és az azzal járó feladatokra való felkészülés nem volt társadalmi hovatartozási privilégium. Hiszen a társadalom különböző szintjein lévőek számára, kinek-kinek a maga helyén jövőbeni szerepének és feladatainak megfelelése végett fontos volt a felkészülés. Az udvari iskolák minden bizonnyal ebben is közvetlen hatást gyakorolhattak azokra, akik az udvartartásban éltek, közvetve pedig az onnan kikerülők és elkerülők által, akik majd saját udvarukban, saját helyükön épp oly fontosnak tartották a nevelés feladatát, mint amilyen lényeges volt saját felkészülésük során. Ma még kevésbé kutatott ezeknek az udvari iskoláknak a hatása az alsóbb népréteg, ezen belül a nők nevelését illetőleg, csupán következtetéseink lehetnek. Az ott folyó nevelés bizonyos szinten kifejtette hatását az udvartartásban szolgáló cselédség életére. Nem nevezhetjük ezt nevelésnek, hiszen nem irányított hatások, hanem a látottak és hallottak, a szokások alapján elsajátított ismeretek és magatartásformák érvényesültek, amelyek befolyásolták az alsóbb néprétegek szocializációs folyamatait. A társadalmi minták, legyenek pozitívak vagy negatívak, nemzedékről nemzedékre tovább éltek. S ezzel együtt tovább éltek a nevelési és nevelődési minták is.

Jegyzetek

- 1 G. Etényi Nóra – Horn Ildikó (szerk.): *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Balassi Kiadó, Budapest, 2005. Vö.: Mlakár Zsófia: *Idővel paloták... magyar udvari kultúra a 16–17. században* (recenzió) = *Gesta*, 6. évf. 2006. 1. szám, 98–99. o.
- 2 Szabó Péter: *A kihelyezett udvarok az Erdélyi Fejedelemség hatalmi harcaiban*. In: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó (szerk.): *Idővel paloták... i. m.* 314. o.
- 3 Takáts Sándor: *Rajzok a török világból*. 1. kötet. Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalata, Budapest, 1915. 12, 15. o.
- 4 Takáts Sándor: *Régi magyar asszonyok*. „Élet” Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1914. 3. o.
- 5 Nádasdy Tamás (1498, Buda – 1562, Egervár) magyar nagybirtokos főúr, 1537-től Horvátország és Szlavónia bánja, Vas vármegye főispánja, 1542-től a Magyar Királyság országbírója és katonai főparancsnoka, 1554-től a Magyar Királyság nádora. Felesége Kanizsai Orsolya.

- 6 Asztalos Bernadett: *Gyermekevelés Nádasdy Tamás udvarában* = *Embertárs*, 11. évf. 2013. 2. szám, 166. o.
- 7 Takáts Sándor: *Rajzok a török világból*, i. m. 12. o.
- 8 Asztalos Bernadett, i. m. 166. o.
- 9 Takáts Sándor: *Rajzok a török világból*, i. m. 12. o.
- 10 Uo. 12–13. o.
- 11 Asztalos Bernadett, i. m. 167. o.
- 12 Takáts Sándor: *Régi magyar asszonyok*, i. m. 5. o.
- 13 Ua.
- 14 Uo. 4. o.
- 15 Asztalos Bernadett, i. m. 167. o.
- 16 Tarnóc Márton (szerk.): *Magyar gondolkodók*. 17. század. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1979. 25. o.
- 17 Kovács Sándor Iván – Kulcsár Péter (sajtó alá rend.): *Szepsi Csombor Márton összes művei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968. 62. o.
- 18 Uo. 75. o.
- 19 Uo. 71. o.
- 20 Uo. 65. o.
- 21 Bornemisza Péter: *Egykötetes prédikációskönyv*, 1584. In: Nemeskürty István (vál.): *Heltai Gáspár és Bornemissza Péter művei*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1980. 1144. o.
- 22 Gyógyító Batthyányak. Árpádházi Szent Erzsébet Plébánia = <http://www.kormend.plebania.hu/batt3.html> (utolsó megtekintés: 2024. július 31.)
- 23 Bátoriné Misák Marianna: *Lorántffy Zsuzsanna sárospataki udvari iskolája* = *Zempléni Múzsza*, XXIII. évf. 2023. 3. szám, 17–19. o.
- 24 Takáts Sándor: *Régi magyar asszonyok*, i. m. 7–8. o.
- 25 Uo. 10–12. o.
- 26 Zika Klára: *A fejedelemszony. 400 éve született Lorántffy Zsuzsanna* = *Honismeret*, 28. évf. 2000. 2. szám, 12. o.
- 27 Misák Marianna: „Minden iskolába járó leány gyermektől...” Református nőnevelés a 16–19. századi Felső-Magyarországon. Hernád Kiadó, Sárospatak, 2019. 22–24. o.
- 28 Daniel Polixéna 1720-ban vagy 1721-ben született. 1775. április 28-án bekövetkezett halálakor ötvennégy éves volt. Apja Daniel István, Udvarhelyszék főkirálybírája, anyja Pekri Polixéna, anyai nagyanyja pedig az egyik első magyar költőnő, Petrőczy Kata Szidónia volt, aki 1708-ban halt meg. 1742-ben feleségül ment hadadi báró Wesselényi Istvánhoz. Már fiatal korában kitűnt unitárius vallásos buzgalomával és tudományoszeretével; alapos ismereteket szerzett a klasszikus nyelvekben. Tizenkét gyermeke volt, akik közül öt leánya és egy fia érte meg a felnőttkort. Utóbbi id. Wesselényi Miklós, az „árvízi hajós” apja. Teológiai és etikai könyveket fordított, ezek többsége kéziratban maradt fenn. Ő alapította a zsidói iskolát. Bőkezűen támogatta az iskolákat, egyházat, a külföldön tanuló diákokat.
- 29 V. László Zsófia: *Daniel Polixéna, a „Magyar Minerva”, egy 18. századi nemesasszony élete és példája a halotti beszédek tükrében* = *Sic Itur ad Astra*, 19. évf. 2008. 58. szám, 149–175. o.
- 30 Uo. 150. o.
- 31 Ua.
- 32 Uo. 152. o.
- 33 Idézi V. László Zsófia, uo. 152. o.
- 34 Uo. 153. o.
- 35 Ua.
- 36 Ua.
- 37 Deáki Filep Pál Deáki Filep József fia volt. 1748-ban atyja halálakor tanuló Kolozsvárt. 1761-ben az utrechti, 1762-ben a leideni egyetemen tanult. Egy időben Wesselényi István és Daniel Polixéna gyermekeinek a nevelője. Valószínűleg bátyja, idősebb Deáki Filep Sámuel halála után, 1767-ben lett kolozsvári pap. 1773-ban a református főkonzisztórium a marosvásárhelyi kollégium teológia professzorává nevezte ki, de ezt nem vállalta. 1779. január 14-én halt meg Kolozsváron.

38 Cornides Dániel 1732. július 1-én Liptószentmiklóson született. Körmöcbányán kezdte iskolai pályáját. Felsőbb tanulmányait Losoncon Kármán Mór és Pozsonyban Bél Mátyás vezetése alatt folytatta, különösen a történelem vonzotta. Később az erlangeni egyetemre járt, ahol bölcslelettudor lett. Hazatérése után Erdélyben a tudományáról híres Daniel Polixéna, Wesselényi István báró özvegye gyermekeinek nevelője és a kolozsvári református kollégiumban a német nyelv tanítója volt mintegy másfél évtizedig, majd Teleki József gróf titoknoka lett. Ekkor beutazta Olaszországot és Franciaországot. 1784 novemberében a magyar királyi egyetemen kinevezték az oklevéltan és heraldika tanárává és könyvtárórré. Ekkor egy év szabadságot kapott és Teleki József gróf két fiával Göttingenben tartózkodott, ahol 1785. szeptember 10-én az ottani királyi akadémia ülésén a magyarok hajdani vallásáról értekezett; ezért az ottani akadémia megválasztotta levelező tagjává. Innen hazatérve még két évet töltött az egyetemnél hivatalaiban. 1787. október 4-én halt meg Pesten.

39 Bárány Györgyné, báró Wesselényi Zsuzsanna született Zsibón 1744-ben, meghalt Kolozsváron, 1800-ban. Bátyja, Wesselényi Miklós fogságból való kiszabadítása ügyében tett bécsi utazásáról naplót készített. A naplót az Országos Széchényi Könyvtár őrzi, amely az 1786. május 1. és július 14. közötti, 1791. május 1-jei és 1799. március 27. és április 18. közötti időszakot, valamint a fiának szóló oktatást foglalja magában.

40 Bornemisza Péter: Egykötetes prédikációskönyv, i. m. 1144. o.

41 Takáts Sándor: Régi magyar asszonyok, i. m. 4. o.

N. KIS Tímea

Rajzoktatás a sárospataki tanítóképzőben a 20. század első harmadában

Egy új intézménytörténeti gyűjtemény tanulságai 1.

A Tokaj-Hegyalja Egyetem Lechner Ödön és Wargha László által tervezett sárospataki főépületének felújítása okán szükségessé vált annak kiürítése. Ekkor vetődött fel, hogy az addig ott tárolt, részben kidobásra ítélt, a pedagógusképzés századfordulótól fellelhető emléktárházát begyűjtve és szakszerűen feldolgozva önálló intézménytörténeti gyűjteményt hozzunk létre. Ennek koordinálását az egyetem Kulturális Örökség Tudományok Tanszékének munkatársaként, majd vezetőjeként e tanulmány szerzője vállalta magára. Az ígéretesen gyarapodó gyűjtemény legimpozánsabb egysége a vizuális kultúra helyi oktatástörténetének emléktárházaként: a 19. század utolsó negyedétől kezdve számos írott és képi dokumentum, kiemelten az oktatói szemléltetés anyagai, tanulói/hallgatói munkák, gyermekrajzok, illetve óravázlatok várnak szakszerű feldolgozásra és bemutatásra. E tárgye gyűjtésről, elsősorban az 1960-as, '70-es évek módszertani kérdéseire és hallgatói munkáira fókuszálva Sándor Zsuzsa 2009-es tanulmányában számolt be először;¹ az anyag akkor még a Művészeti Nevelési Tanszékhez kapcsolódó P'ART Műhely többfunkciós helyiségében kapott helyet. Ugyanő volt az, aki 2023-ban nélkülözhetetlen segítséget nyújtott a tárgyak költöztetésének szakszerű előkészítésében.

Ahogy a honi rajzoktatás 1777 és 1944 közötti időszakának történetét doktori disszertáció keretében feldolgozó Köves Szilvia hangsúlyozta,² valóban az utolsó pillanatban vagyunk e tárgyak és dokumentumok megőrzése és tudományos kutatása tekintetében; e megállapítás az új pataki gyűjteményre hatványozottan igaz. Szerencsére ezzel a munkával nem állunk egyedül: néhány kiragadott példával élve a Kisképzőben³ őrzött Schola Graphidis Művészeti Gyűjtemény, a Moholy-Nagy Művészeti Egyetem vizuális nevelési vagy az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum oktatástörténeti gyűjteménye mind olyan dokumentum- és tárgye gyűjtéseket mentettek át a jövőnek, amelyek sorsa legalábbis megkérdőjelezhető volt sokáig. Mindemellett utalnunk kell arra – kivételes állapot –, hogy Sárospatakon immár két: a Tokaj-Hegyalja Egyetemé mellett a Református Kollégium intézménytörténeti gyűjteménye is a kutatók rendelkezésére áll.

A megőrzést és feldolgozást nemcsak az emléktárház rendkívül sérülékeny jellege miatt tartjuk fontosnak, amelyet ráadásul a tényleges megsemmisülés veszélye

fenyegetett, hanem mert nem csupán intézménytörténeti szempontból relevánsak: érdemi információkat hordoznak a tanítóképzés módszertani változásairól, például a rajz- és szépírásktatás intézményi kereteinek a kialakításáról, helyi reflexióiról. Gyűjteményünk azért is kiemelkedő fontosságú, mivel – ha nem is teljes körűen, de a vizuális kultúra emléktanyagát tekintve egyértelműen – alkalmas arra, hogy a sárospataki tanítóképző intézetben a 20. század első felében oktató tanárok életművét ne csupán a fizikailag hozzájuk köthető dokumentumok segítségével, hanem a tanítványaik munkásságát alapul véve bemutathassuk. (Tanulmányunk illusztrációit ezekből válogattuk.) Különösen gazdag Ecsedy Lajos (1899–1975) rajztanár hagyatéka.

A rajzoktatás intézményi kereteinek kialakításáról gazdag szakirodalmi háttér áll rendelkezésre. A kezdetektől a népiskolai törvényig Tóth Péter,⁴ a századfordulót tekintve Buday Lajos több megállapítását tekintve ma már meghaladott tanulmánya,⁵ összességében pedig Köves Szilvia doktori disszertációja⁶ ad kellő áttekintést. A Sárospataki Református Kollégiumban zajló rajzoktatás nagyrészt 19. századi történetéről Baráth Béla Levente,⁷ a 20. század első felében tevékenykedő tanítóképző intézeti rajztanárokról pedig Fazekas Balogh István kiváló tanulmánya⁸ a gyűjteményünk vizuális kultúra emléktanyagának feldolgozása szempontjából nélkülözhetetlennek bizonyult. Bár a református kollégiumban és a tanítóképzőben folyó rajzoktatás között természetszerűen vannak kapcsolódási pontok, az utóbbi önállóságánál és jelleménél fogva, mivel ott a növendékeket kifejezetten az elemi népiskolai rajzoktatásra készítették fel, részben eltérő jellegzetességek figyelhetők meg az oktatói munkát és a tananyagot tekintve, indokolt tehát ezek önálló tárgyalása.

A pataki tanítóképző intézeti rajzoktatás emléktanyagának gerincét a 19. század utolsó negyedétől Ecsedy Lajos pataki tanársága végéig (1959) keletkezett tanulói munkák képezik. Ezen időszakban az intézmény fenntartója, ahogy a neve is, többször változott. Az 1869-től Állami Tanítóképezdeként működő intézmény 1929-ben került újra a református egyház fennhatósága alá, hogy az 1950. évi államosítást követően 1957-től Sárospataki Állami Comenius Amos János Tanítóképzőként, 1959-től sárospataki Felsőfokú Tanítóképző Intézet néven működjön tovább, majd 1976-ban főiskola lett.⁹ Az intézménytörténeti gyűjteményünkhöz kapcsolódó tervezett tanulmányok közül a bevezető jelenlegi időkerete 1925-tel, az új elemi népiskolai törvénnyel zárul.

Az elemi népiskolai rajzoktatás megjelenése és változásai

Az Eötvös József-féle népoktatási, tehát az 1868. évi XXXVIII. törvény nem csupán az általános tankötelezettségről rendelkezett: 55. §-ában tizenhárom tantárgykört soroltak fel, amelyek az elemi népiskolai tanítás részét képezték. Ezt az 1877. augusztus 26-én kelt 21.678. számú VKM rendelettel¹⁰ kiadott tanterv két további tárggyal, a mértannal és a rajzzal egészítette ki; utóbbit az énekekkel összevonva a *Művészeti tárgyak* gyűjtőnév alatt rögzítve,¹¹ az óraszámot a harmadiktól a hatodik osztályig három-három órában meghatározva.

A tantervben a Maszák Hugó-féle *Útmutató az elemi rajzoktatáshoz* című vezérkönyv, illetve mintarajzok használatát irányozták elő az elemi népiskolákban.¹² A tananyagot tekintve észrevehető, hogy ekkor dominánsabb volt a más órákhoz való kapcsolódás igénye: az első és a második évben nem önálló tárgyként, hanem a beszéd- és értelemgyakorlatokhoz, illetve írásktatáshoz kapcsolva kellett rajzos feladatokat megoldatni a gyermekekkel, a 6. osztályosok egyszerűbb épületerveit pedig a mértani tananyaghoz igazították. Ezen felül a kisiskolások (első és második osztály) tananyaga szerint a tanítók különböző, vastagabb papírból kivágott körvonal-rajzokat adtak a gyermekeknek körülrajzolás céljából (a technika a későbbi tantervekben már nem volt előírás). Harmadik és negyedik osztályban megmaradt az ábrázoló geometria szerepének hangsúlyozása: egyenes és hullámos vonalak, geometrikus ábrákat rajzoltattak a diákokkal úgy, hogy azok egy-egy tárgy körvonalát adják ki végül; a tanító táblai rajzai, majd mintakönyv-ábrák alapján egyszerűbb formákról másolatokat készítettek, csak ezt követően lehetett rátérni a tárgyak természet után való rajzoltatására és a perspektivikus ábrázolásra. Az ötödik és hatodik osztályban különböző növények, állatok és szerszámok rajzait készítették a növendékek, mérést követően pedig különböző térábrázolásokat, egyszerűbb épületerveket alkothattak.¹³

Az Országos Közoktatási Tanács által kidolgozott, 1905. június 16-én kelt, VKM 2.202. eln. szám alatt kibocsátott új Elemi Népiskolai Tanterv és Utasítás a korábbi a kézimunkával vagy a svéd nyelvből átvett terminológiával *slöjd*-oktatással egészítette ki viszonylag magas óraszámban: elsőől negyedekig két-két órában, a felsőbb osztályokban háromban. E rendelet a rajzoktatást már az első és második osztályra kiterjesztette egy-egy órában, a további osztályokban innentől kezdve két-két órában tanították. E tanterv még nem tett különbséget az osztott és az osztatlan népiskola között;¹⁴ utóbbi esetben egy tanító egy osztályteremben oktatta az összes gyermeket elsőől a hatodik osztályig.

A rajzoktatás kimondott céljának ekkor még csupán azt tartották, hogy megtanítsa a gyermekeket, hogyan kell saját megfigyelés alapján egyszerű tárgyakat értetően ábrázolni.¹⁵ Első és második osztályban ennek megfelelően kisebb tárgyak, mint a golyó, karika, kocsikerék, levélboríték, papírsarkány rajzolását irányozták elő, az órák egy részében pedig különböző kézügyesség-fejlesztő gyakorlatokkal foglalkoztak. E tárgyak rajzoltatásának előírása jól mutatja, hogy az ábrázoló geometria dominanciája az elemi rajzoktatásban egyre inkább megkérdőjeleződött. Harmadik és negyedik osztályban folytatódott az egyszerűbb használati és természeti tárgyaknak a rajzolása, kezdetben elsősorban síkábrázolások formájában, mint az ablak, a tábla, edények, zászló vagy az egyszerűbb levélformák, negyedikben már jellemzően térábrázolással történt, mint a doboz, a torony vagy az egyes gyümölcsök. Negyedikben már síkdíszítményeket komponáltak. Ötödik és hatodik osztályban jellemzően természet alapján, szemlélet és emlékezet után rajzoltak az előbbi éveknél pontosabb részletkialakítással, fokozatosan kitérve a perspektivikus ábrázolásra: házak, bútorok, edények, levelek, pillangók, kitömött állatok rajzoltatását egyaránt előírták a gyerme-

keknek. Folytatódtak a díszítménytervezések, megjegyezve, hogy a leányiskolákban e díszítő rajzokra például hímzési minták formájában nagyobb figyelmet fordítsanak.

A tantervhez rendelt *Utasításban* Berzeviczy Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter kiemelten foglalkozott az *esztétikai nevelés* kérdéskörével, ez az alpont pedig kimondatlanul is választ ad a rajzoktatás elemi népiskolai oktatásba való bevezetésére, végül önálló tantárggyá válására.¹⁶ Eszerint a gyermeket kitartó és türelmes munkával fokozatosan hozzá kell szoktatni a széphez, meg kell tanítani őket, hogy észrevegységét, de nem kell sokat beszélni róla, sem őket beszéltetni. A gyermekek ízlését kell elsősorban fejleszteni, ízlése pedig annak van, aki örülni tud a szépnek, nem csak a műalkotások, hanem az élő természet teremtményein keresztül is, hiszen ahogy az *Utasításban* szemléletesen kifejtésre került, „a fák levelei gyönyörű változatosságot mutatnak formákban és színekben, a pillangó a festés műremeke, a bogár bámulatot kelt testének filigrán művészetével.”¹⁷ E „nyitott szemmel járást”, a természet szépségeire való rácsodálkozás igényét bizonyára sikeresen plántálták a pataki rajztanárok a leendő tanítók lelkébe, tekintve, hogy mennyi erre utaló tanulói alkotás található a gyűjteményünkben.

Az új tanterv bevezetése során a minisztérium tudomásul vette, hogy az ének, rajz és kézimunka új tantervének elvi és módszertani preferenciáiról a tanítóknak kevés ismerete és jártassága lehet. Ennek kiküszöbölésére különböző tanfolyamok hirdetését írta elő, amelyeken a szükséges elméleti és gyakorlati tudást megszerezheték a tanítók, rendelkezett új vezérkönyvek, azaz módszertani kézikönyvek írásáról, addig is a tanterven kívül az ahhoz illesztett *Utasításban* rögzített alapelvek jelentették e tárgyak oktatásának legfontosabb kereteit.¹⁸

Az új tantervről a minisztériumi kívánalmaknak megfelelően élénk szakmai vita folyt az elemi népiskolai tanítók, ezzel párhuzamosan pedig a tanítóképző intézeti oktatói-nevelői munkát ellátó rajztanárok között a megfelelő irányok és arányok megtalálásáról, számos publikáció jelent meg a rajzoktatás reformját és értékét illetően olyan szakmai periodikumokban, mint a *Magyar Tanítóképző*, a *Magyar Paedagogia* vagy a *Rajzoktatás*. Utóbbi a Magyar Rajztanárok Országos Egyesületének Értesítőjeként a rajzoktatás reformja tárgyában rendezett hivatalos rendezvényekről, kiemelten pedig az e témakörben 1905. június 1–4. között Budapesten tartott rajzoktatási kongresszusról is hírt adott.

E közgyűlés jól mutatja azt az útkeresést, az elvi és módszertani bizonytalanságokat, amelyek mentén a szervezett rajzoktatás modern keretei kialakultak. Ezen ugyanis a rajzoktatást radikálisabb módon megújítani kívánók: az individuum szerepét, illetve a természet utáni és kifejezetten az artistikai (esztétikai) érzéket fejlesztő rajz fontosságát hangsúlyozók (Nádler Róbert, Györgyi Kálmán) jól dokumentált viták során kerültek szembe a megújulást kisebb mértékben vagy máshogy elképzelő oktatókkal (Hollós Károly, Kovách Géza), akik továbbra is prioritást biztosítottak volna a mintarajzok és a klasszikus gipszminták utáni másolatoknak, a rajzoktatás elsődleges célját pedig a helyes gyakorlatok kivitelezésében vélték megtalálni.¹⁹

A közgyűlésen megfogalmazott vitatételek és az azokról hozott határozatok még csupán a reformtörekvések mérsékelt sikerét mutatják: az elemi iskolai rajzoktatás elsődleges célja továbbra is a kellő rajzkészség megadása lett az artistikai érzék kifejlesztése ellenében, a síkformákat bemutató mintarajzokat továbbra sem tartották mellőzhetőnek a természetből vett síkformák (levelek, lapos használat tárgyak) ellenében, de a térformák esetén már a természet utáni rajz elsődlegességét hangsúlyozták.²⁰ Az ornamentika-terveket és -másolatokat az alsóbb osztályok feladatai közé írták, hangsúlyozva, hogy az csak annyiban bír jelentőséggel, amennyire az oktatás keretébe beilleszthető. A hatodik osztály esetén várták el a természeti tárgyak rajzolt és színes ábrázolásait. Azt is rögzítették, hogy tömegtanításnál az iskolai falitáblán való előrajzolás mint segédeszköz csak kezdetleges fokon alkalmazható, illetve, hogy az antik után való rajzolást a középiskola nyolcadik osztályában, de kivált a tanárképzésben meg kell tartani. Ahogy a későbbiekben részletesen kitérek rá, a sárospataki tanítóképzőben az utóbbi határozatokkal biztosan nem azonosultak az oktatók, mivel a táblai rajzot prioritásnak tartva annak a többi tantárgyhoz való beillesztését is hangsúlyozták, a fennmaradt tanmenetek pedig elsősorban az elemi népiskolai rajzfeladatok preferenciáihoz igazodtak, amelyek egyébként igen rövid időn belül módosultak az 1905. évi állapotokhoz képest.

A vitatételek közé ugyan bekerült, hogy a rajztanítás vajon már az alsóbb évfolyamokban szakszerű jelleget mutasson vagy az ilyen típusú oktatást előzzék meg a gyermek játékszerű rajzkísérletei?²¹ A gyermeki önállóság kérdésköréről végül nem határozott a közgyűlés, ám a hamarosan kibontakozó klebelsbergi tanügyi reform már határozottan emellett foglalt állást. Végül kérdésként merült fel a közgyűlésen, hogy önálló tantárgy legyen-e a rajz az elemi iskolákban vagy a formázó és kézügyességet fejlesztő gyakorlatok, mint a *slöjd* alá sorolva alkalomszerűen gyakorolják azt? Végül csak az elemi népiskolai oktatás ötödik és hatodik osztályában javasolták a rendszeres rajzoktatást, ám a közel két hét múlva kihirdetett rendeletben szerencsére már a harmadik osztálytól előírásolták az önálló óraszámú rajzoktatást.

Rajzoktatás a sárospataki tanítóképzőben

Beszédes eredményre jutunk, ha a pataki tanítóképző éves értesítőit faggatjuk: mennyire követték ezeket a reformtörekvéseket az intézmény rajztanárai, egyáltalán mennyire determinálta az ő személyiségük a rajzoktatás elvi kereteit? 1874-ben, Zombori Emőd (1843–1923)²² rajztanársága idején az akkor még háromosztályos képzés során még jobbra a konzervatív rajzpedagógiai elvek mentén előírt feladatokkal ismerkedtek a növendékek.²³ Első osztályban heti három órában előgyakorlatokat végeztek a szabadkézi rajzoláshoz: vonalarajzokat alkottak, ezeket osztották körző nélkül, tanulták a szögalkítást és annak definícióit, a sík mértani idomok rajzolását körzővel és anélkül, a tömörmértani (nagyterformák) rajzolását, az ornamentikatervek közül pedig a rajztanár padozat és párkányzat mintákat említett – ezek még igen távol állnak azoktól a gyűjteményünkben őrzött tanulói képzőművészeti alkotásoktól, amelyeket

a tízes évektől készítették. A szabadkézi rajzgyakorlatok közül Zombori az egyszerű leveleket, virágokat és díszítményeket nevesítette mértani alakokba rendezve. A második osztályban heti két órában az árnyékolást hangsúlyozta, a rajzolando tárgyak sodrony, öntvények és különböző faidomok voltak (utóbbi kettőből szintén őrzünk tárgyakat a gyűjteményünkben). Emellett előtérbe kerültek a távlati rajzok, illetve a tájrajzoláshoz szükséges előgyakorlatokat végeztek. Ábrázolták az emberi test részeit – három gipszöntvényünk őrzi ennek emlékét, magándolgozat gyanánt pedig gazdasági eszközöket rajzoltak természet után. Mindemellett módszertani képzést kaptak a növendékek és a táblai rajzban gyakorolták magukat. A harmadik osztályban heti két órában emberi testrészeket, virágot, állatcsoportokat, tájképeket, gipszminták és fatestek alapján összetettebb kompozíciókat, egyszerűbb gépek rajzait és helyszínrajzokat készítettek. Emellett az első és a második osztályos hallgatók szépírást tanultak, köztük az *űtény-módszer* szerinti írásoktatást, ami vezényleésre, ütemesen történő betűírást jelentett. Zombori idejében a mértani és a szabadkézi rajz e kettőssége végig jellemző maradt, a tematika azonban részben módosult, igazodva a négy osztályossá váló tanítóképzéshez. 1894-ben ennek megfelelően a harmadik osztályosok mértani rajzainál kiemelte az építészetet: a népiskolai épületek alap-, homlokzat- és metszetrajzát, illetve az udvar alaprajzát, azon kívül kerttervet készítettek és megtanulták a térképrajzolás alapjait. Ugyanekkor szabadkézi rajz esetén szintén mintalapok és gipszminták alapján dolgoztak, ezek mellett ipari tárgyakat és vázakat rajzoltak. Csupán a negyedik osztályt szánta Zombori a népiskolai rajztanítás anyagának tényleges feldolgozására, ez esetben alapvetésnek számított, hogy a szabadkézi rajzok körrajza mértani formákat vegyen alapul, hogy ezzel ismételjék a mértani alapismereteket; ugyanekkor gyakorolták a táblai rajzokat.²⁴

Az ábrázoló geometria fontossága Diviaczky Dezső (1876–1971)²⁵ oktatói munkája során (1902-től tíz éven át volt a tanítóképző rajztanára) is fontos szerepet kapott; ám ő már számos újítást bevezetett. Az 1903/04-es tanévre vonatkozó tanmenete szerint az első osztályosok a szabadkézi rajz során a szintan elemeit is tanulták és elsősorban ornamentika-rajzokat végeztek Várdai Szilárd mintalapjai alapján. Szintén mintalapok segítségével sajátították el a második osztályban a fa-, táj- és virágábrázolást; gipszöntvényeket használtak. Ám már arról olvashatunk, hogy a második osztályosok ősszel és tavasszal a természetben talált erős tagozású, nagyméretű, egy színű leveleket és virágokat rajzoltak, ezeket lenyomatva növénygyűjteményt hoztak létre, amelyet a téli időszakban használtak fel. Az ornamentika rajzok, díszítmények másolása esetén már nem csupán mintalapokra támaszkodtak, hanem a reneszánsz és a magyar díszítőmotívumokat is gyűjtötték. Ekkor már szalagdísz, kárpitot, majolikátányért, szépírási keretet terveztek – számos ezek közül szintén megtalálható a gyűjteményünkben. A harmadik osztályban már kifejezetten természet után rajzoltak a hallgatók, gyakorolták a táblai rajzot egyszerűbb tárgyak, mint kancsók, fém-tárgyak, lepkék vázlatos rajzával. A vízfestés elsajátítására Anton Doll akvarell-iskoláját tanulmányozták. A negyedik osztályban kiemelten foglalkoztak a szemléltető rajzokkal az elemi oktatáshoz kapcsolódó beszéd- és értelemgyakorlatokra alapozva.

Végül Diviaczky rajzpedagógiájának az egyik – ha nem a – legfontosabb újítása az volt, hogy a végzős osztályosok a gyakorlóiskolai gyermekek által játékszerűen készített rajzainak megfigyelésével és gyűjtésével is foglalkoztak (bár megtalálnánk ezek tárgyi emlékeit!), ennek alapján állították össze a rajztanítási anyagot.²⁶ Ez a megjegyzés kiválóan érzékelteti, mennyire közel volt egy időben Sárospatak a fővároshoz: a gyermekközpontú pedagógia ebben az időszakban kezdett teret nyerni hazánkban; az új pedagógiai eszmék megjelenésére nem kellett sokáig várni a sárospataki tanítóképzőben. Az 1889-től működő Tanítóképző Intézeti Tanárok Országos Egyesülete (ennek a periodikuma volt a *Magyar Tanítóképző*) és különösen annak titkára, Nagy László (1857–1931), illetve Ranschburg Pál (1870–1945) karolta fel ennek ügyét, hangoztatva a pedagógia és a pszichológia kapcsolatát és a gyermeklélektan szerepét a korszerű oktatási-nevelési feladatokban; eredményeikre már az 1905. évi népiskolai tanterv is rezonált az egyéni tapasztalat és szemléletmód kialakításának előtérbe állításával a memoriterekkel agyonzsúfolt szóközpontú oktatással szemben.

Hendzsel Bertalan
(1909/10-ben
I. évf. tanítójelölt)
akvarellje

Balogh József
(1928/29-ben
IV. évf. tanítójelölt)
akvarellje

A pataki tanítóképző oktatóinak tevékenysége a rajztanítás megújítása érdekében

Talán nem véletlen, mennyire kevés hallgatói rajz maradt meg a sárospataki tanítóképzőben a konzervatív rajzpedagógia preferenciáját tükröző rajzokból, és az is egyértelmű, hogy az oktatók – a fennmaradt írásos hagyatékuk tanulsága szerint – már a 20. század elején meglehetősen reformpártinak bizonyultak.

A Mánczos Zoltánt annak betegsége okán 1914-től több alkalommal tartósan helyettesítő pataki főgimnáziumi rajztanár, Palágyi Deák Geyza (1884–1946)²⁷ *A magyarság és a rajzolás* címen önálló kötetet jelentetett meg 1911-ben, amelyben szorgalmazta, hogy a művészeti nevelés, különösen pedig az elemi iskolai rajzoktatás során elsősorban a magyar művészet emlékei és ornamensei jelentsék a mintát.²⁸ Nem eldönthető a kérdés, mennyire volt kiemelkedő szerepe az ő pataki tevékenységének abban, hogy a gyűjteményünk számos e gondolat mentén szerveződő hallgatói rajzot őriz nemcsak ebből az időszakból, hanem még a harmincas-negyvenes évekből. Ezt természetesen a saját népi ornamentikát újra felfedező szecesszió vagy a Trianont követő oktatáspolitikának az öntudatos hazaszeretetet alapvetésnek tekintő jellege egyaránt inspirálhatta; e jelenség vizsgálata csak más tanítóképző intézetek vonatkozó emléktanyájának a vizsgálatával válhatna teljessé.

A képzőművész Éber Sándor (1878–1947),²⁹ aki 1901 és 1902 között oktatta a pataki tanítóképző növendékeit, nem csupán az 1913. évi drezdai nemzetközi rajzoktatási kongresszusról szerzett benyomásait osztotta meg pályatársaival,³⁰ hanem az elemi népiskolai tantervi reformigények okán kiemelten foglalkozott a hazai tanítóképzők rajztanításának módszertani kérdéseivel. A Tanítóképző Intézeti Tanárok Országos Egyesületének kiskunfélegyházi XII. rendes ülésén, 1912-ben később nyomtatásban megjelent előadásában összegezte tapasztalatait.³¹ Éber szerint a legnagyobb változást – előnyére – a népiskolai rajztanításban lehet észrevenni, amely viszont maga után vonta a tanítóképzők rajzoktatása reformjának megkerülhetetlenségét. A szerző hangsúlyozta: az elemi iskolai oktatás mindegyik tantárgyánál szükséges, hogy a tanító ügyesen és gyorsan, elsősorban táblarajzokkal illusztrálja és elevenítse meg az oktatást.³² Ennek az igénynek a lenyomatait egyértelműen azonosítani lehet az intézménytörténeti gyűjteményünk hallgatói rajzaiban, ráadásul nem csupán a 20. század első felére vetítve, hanem még az 1970-es, 1980-as évekre vonatkoztatva is. Viszont bármennyire fontos igényként írta le Éber az elemi iskolai rajzoktatás reformját, tényként rögzítette, hogy az illusztratív oktatás eszméje nem valósítható meg teljes mértékben, mivel sok tanító még mindig fél alkalmazni azt, ráadásul a rajztanárok képzése során sokszor művészi rajzokra törekszenek, olyan csendéletyszerű, szinte keretezésre váró műalkotásokra és 8-10 órán át készült iparművészeti tervekre, amelyekkel a művészi invenciókat fejleszthetik ugyan, de a népiskolákban ezzel a tudással csupán részleges eredményeket érhetnek el. A rajztanárok sok esetben félnek a gyors illusztrálástól, tehát a táblarajztól, pedig az elemi oktatás céljainak az volna a leginkább megfelelő. „Még nagyon kevés krétát fogyasztanak el tanítóink” – tette hozzá rezignáltan Éber,³³ pedig a tanítások élvezetesebbé

tételéhez, a kevesebb memorizáltatás igényéhez, a jobb figyelem és fegyelem megtartásához, egyszóval a korban reformgondolatnak számító pedagógiai alapelvekhez a táblarajzok formájában történő vizuális megjeleníthetőséget alapvető fontosságúnak ítélte. Annak érdekében, hogy a leendő tanítók magabiztosan alkalmazzák az illusztratív oktatást munkájuk során, szükségesnek tartotta, hogy a tanítóképzők gyakorlóiskoláiban más tantárgyakhoz kapcsolódóan is mutassák meg nekik a rajzos illusztrációk jó példáit. Kérdés, hogy a gyűjteményünkben megtalálható unikális kéziratos *Érdemkönyv*, amely 1892 és 1909 között tartalmazza a hallgatók kiváló pataki elemi iskolai oktatási gyakorlatait, mennyiben tanúskodik ennek az elképzelésnek a széleskörű elterjedéséről; ennek tárgyalása izgalmas kihívás és egy későbbi tanulmány feladata lesz.

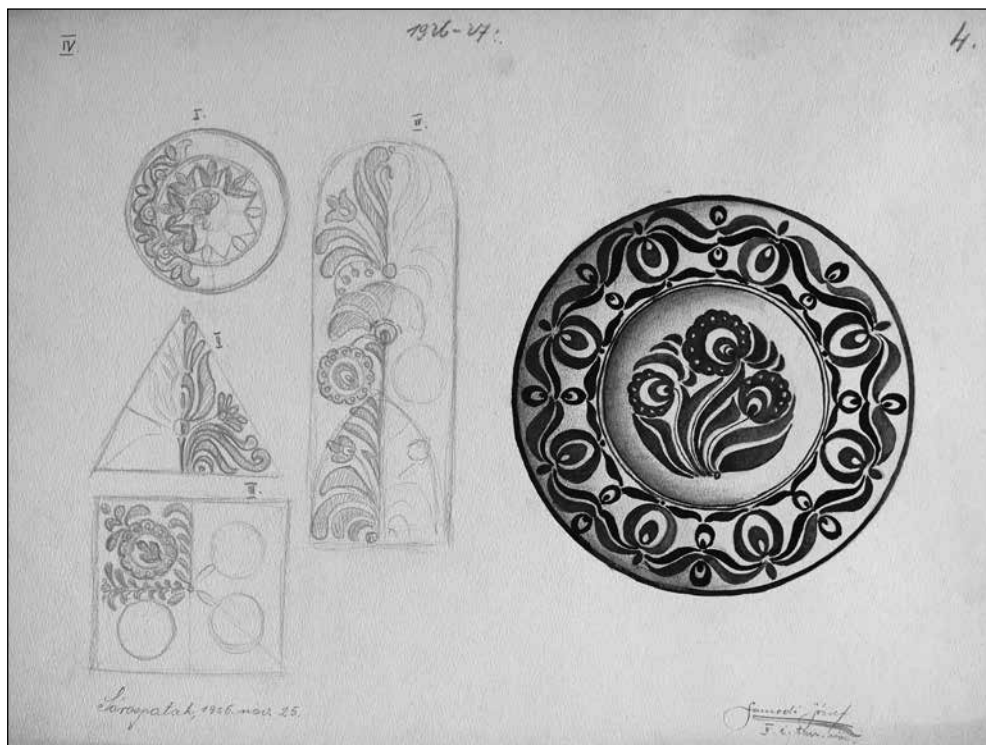
Az új tanterv komoly kihívás elé állította a tanítókat, különösen a rajz elemi népiskolai oktatása területén. Hogy igazodhassanak az új, 1905. évi elemi népiskolai tantervhez, az abban előírtaknak megfelelően a már végzett tanítók rajzkészségének javítására országos szinten tanfolyamokat indítottak. Azonban ahogy Éber Sándor megjegyezte,³⁴ az ezeken részt vevő tanítók 90%-a nem tudott rajzolni, sőt látni sem, ennek a korrigálására a 18 órás tanfolyamok nem hozták meg a várt sikert az elemi iskolai rajzoktatásban, a módszertani felkészítés pedig szóba se kerülhetett. Ugyanerről számolt be Jaschik Álmos (1885–1950) képzőművész és szakíró, Nádler Róbert tanítványa, a Székesfővárosi Községi Iparrajziskola (a mai „Kisképző”) tanára a *Rajzoktatás* hasábjain 1913-ban.³⁵ Jaschik az Iparrajziskolában számos tanfolyamon oktatott már végzett tanítókat, ennek alapján fogalmazta meg észrevételeit. A fővárosban elemi iskolai rajztanfolyamon kétszer hat hónapos rajzkurzusokat tartottak 129 órában, a Pedagógiai Szemináriumban nyolc hónapos képzéseken vehettek részt az érdeklődők 84 óra tanítási idővel, amelyek aktív elfoglaltságot tekintve lényegében csupán egy hónapot jelentettek. Ezeken kívül kísérleti jellegű rajzosztályokat működtettek. A szerző hangsúlyozta: e kurzusok során csupán általánosabb jellegű rajzoktatásra kerülhet sor, amelyek nem elegendők arra, hogy a rajzi készségeket fejlesszék: mivel a kurzusokra járók háromegyede rajzi analfabéta, negyedük pedig autodidakta dilettáns, nehéz jól átadni a szükséges ismereteket. A tanfolyamok célja ráadásul a szemléltető oktatásra való felkészítés igénye kell legyen, ezért a különböző tárgyakhoz való illeszthetőséget célzott figyelemmel kell tárgyalni. Jaschik azzal a későbbi evidenciává erő gondolatával érvelt, hogy az elemi iskolai rajztanítás alapja a megfelelő – és az oktatásban hangsúlyosan jelen lévő – kézügyesítő gyakorlatok sora, amelyeket tehát nem csupán a kisdiákoknak, hanem a tanítóknak is kellő mélységben el kell sajátítaniuk, hogy az óráik ne csupán informatívak, hanem érdekesek is legyenek.

További kutatást igényel annak kiderítése, milyen intenzitással és eredményekkel tartottak ilyen kurzusokat a sárospataki tanítóképző intézetben, azt viszont tudjuk, hogy 1913 júliusában az elemi iskolai tanítók és tanítónők részére a pataki intézmény három hetes továbbképzést szervezett, amelyen az elemi népiskolai rajz- és kézimunka-oktatás tárgyában is tartottak elméleti és gyakorlati foglalkozásokat. Az intézmény

éves értesítője megőrizte a rajztanár Mánczos Zoltán (1883–1916)³⁶ és Hodossy Béla ezen elhangzott előadásainak vázlatát. Utóbbi *A rajz- és kézügyesség a szemléltetés szolgálatában* címmel tartott négy előadást, amelyben az illusztratív tanítás fontosságáról, a kisdíákok önállóságra és alkotómunkára való neveléséről, valamint a rajzoktatás más tantárgyakkal való kapcsolatáról értekezett, ami az ügy iránt intézményi szintű elköteleződést sejtet, tekintve, hogy ő volt annak az igazgatója.³⁷ Mánczos Zoltán *A rajz tanítása a népiskolában (a népiskolai tanterv és utasítások magyarázatával)* címmel összefogott három előadásvázlata³⁸ sejtetni engedi, mennyit veszített az intézmény az ő korai halálával. Mánczos olyan, akkor még nem közkeletű témaköröket járt körül előadásaiban, mint az ösztönszerű gyermekrajzok értéke, gyűjtése és fejlesztése; a gyermeki képzelet és önállóság szerepe a rajzos kifejezőképességben, a grafikai szempontból tudatos és tudattalan szemlélés, a tárgyi és a grafikai emlékezet közötti különbség, az emlékezeti rajzoktatás módszertana és fontossága, illetve azoknak az illusztratív tanítási módban betöltött szerepe, végül a gyermeki esztétikai ízlés fejlesztése.³⁹

Somodi József
(1926/27-ben IV. évf.
tanítójelölt) rajza

Az elemi népiskolai rajzoktatás változásai az 1925. évi tanterv alapján

Mivel az 1905-ben előírt elemi népiskolai tananyag átadása az oktatói visszajelzések alapján nehézkesnek bizonyult, 1925-ben az akkori vallás- és közoktatási miniszter, Klebelsberg Kunó felkérésére az Országos Közoktatási Tanács új tantervet állított össze, amely a kultuszminiszter 1467. számú rendeletével ugyanazon év szeptemberétől vált hatályossá.⁴⁰ Az 1925. évi új elemi népiskolai tanterv vezérfonala az alapvető nemzeti műveltség átadásának igénye és a hazafiasságra való nevelés volt. Az új tanterv számos ponton változott a korábbi állapotokhoz képest: 162-ről 152-re módosították az óraszámot, a módszertani különbségek okán különválasztották a fogalmazást az írástól, az olvasmánytárgyalást a helyesírástól, a földrajzot a történeti tárgyaktól, új elemként pedig bekerült az elemi oktatás tárgyai közé az egészségtan. Ekkor választották külön a rajzolást és az éneklést, tekintve, hogy ezek megítélése, az oktatásban betöltött szerepe jelentősen megváltozott a korábbi időszakokhoz képest,⁴¹ köszönhetően többek között a korábban említett szakmai rendezvényeknek és vélemény-ütköztetéseknek.

A rajztanítás önálló egységként a második osztálytól kapott helyet, e tekintetben az 1905-öt megelőző tantervhez igazodott; óraszámát pedig immár differenciáltan állapították meg: az osztott és részben osztott (tehát a kettő-, három- vagy négytanítós) elemi iskolákban másodiktól negyedikig heti egy, ötödiktől a hatodik osztályig heti két órában határozták meg, az osztatlan képzésben pedig heti fél órát irányoztak elő a rajzoktatásra.

Az 1925. évi új tanterv, bár a rajzoktatás órászáma csökkent, több okból is kiemelt fontosságúnak értékelte azt. Egyfelől – kapcsolódva más tantárgyak szükségleteihez – a kézügyesség, a látás- és ítélőképesség, illetve a rajzolóképesség fejlesztését hangsúlyozták. Fontos szempont volt továbbá az önálló rajztevékenységre szoktatás, a rajznak mint közlési eszköznek a használata, végül az esztétikai nevelés, amely alatt a forma- és színérzék felébresztését, az ízlés nemesítését, illetve a műalkotások megbecsülésére való nevelést egyaránt értették.⁴²

Habár az elemi iskola első osztályában még nem nyert önálló óraszámot, a rajz más tantárgyak során már deklaráltan helyet kapott a tananyagban az úgynevezett játékos rajzolásnak köszönhetően; a tanító ekkor még az írással, a beszéd- és értelmgyakorlatokkal, majd az olvasmánytárgyalással, illetve összességében a játékkal kötötte össze a rajztanítás kezdeti módjait.

Második évfolyamtól kezdve négy különböző feladattípust különítettek el a tantervben, amelyek a fokozatosság elvét alapul véve, egymásra épülő, egyre bonyolultabbá váló feladattípusokat jelentettek. A *vonalvezetési gyakorlatok* elsősorban a kézügyesítésre szolgáltak, rendszeresen előírt feladattípusként definiálták és előírás szerint esetenként bal kézzel is végezteni kellett azokat. Ezek kezdetben különböző körívek, egyenesek és hullámvonalak rajzolását jelentették.

A *szemléleti rajzokat* alsóbb osztályokban a tanító táblai rajzai alapján írták elő, későbbi évfolyamok esetén a rajzolandó tárgyak jellemzőinek megbeszélését követően egyre inkább önálló alkotómunkát vártak el a diákoktól, tehát már kevésbé a

mintakönyvek kizárólagosságára, mint a tapasztalatokból inspirálódó egyéni inven-
cióra támaszkodtak. A második osztályban javasolt egyszerű, tagolatlan síkformák,
lapos tárgyak (karika, levélboríték, palatábla) rajzoltatása után a felsőbb osztályok
egyre nehezedő feladatokat kaptak, a harmadik osztályban ilyenek voltak a patkó
vagy a diófalevél-rajzok, negyedikben a mézeskalács-szív, a címer vagy a félbevágott
gyümölcs, ötödikben és hatodik osztályban pedig a kulcs, a pillangó, az olló.

A *díszítő tervezgetések* gyűjtőnév alatt kezdetben a legegyszerűbb síkformák-
ból képzett ritmikus sorok terveztetése volt a cél, de ezek a felsőbb osztályokban
is mindvégig síkjellegűek maradtak, csupán felépítésükben gazdagodtak, a felsőbb
évfolyamokban eljutva a magyar nép- és iparművészet által használt ornamentika
vizsgálatáig és alkalmazásáig.

Az utolsó előírt gyűjtőfogalom a *játékrajzok* volt, amelyek a gyermekek önálló
rajzi kifejezőképességének a fejlesztését célozták, emlékezet és önálló elképzelés alap-
ján készültek; ezeket a gyermeki lélek ösztönszerű megnyilvánulásainak tartották.⁴³
Tekintve az osztatlan elemi iskolák csökkentett óraszámát, ebben az intézménytí-
pusban a játékrajzokat nem írták elő a tantervben. Az intézménytörténeti gyűj-
teményünkben megtalálható hallgatói rajzok jól mutatják, hogy a tanítóképző intézeti
rajzoktatás teljes mértékben igazodott ezekhez a kívánalmakhoz; valójában már az
1925-öt megelőző időszakban is, azt követően a jelzett négy típus közül a szemléleti
rajzok és a díszítő tervezgetések közül maradt fenn a legtöbb hallgatói alkotás.

Az e tantervhez adott utasítás részleteiben meghatározta az oktató-nevelő mun-
ka céljait, feladatait és módszertanát. Kiemelt célként fogalmazták meg a szabadban
való tanítás fontosságát, ezért javasolták, hogy a tanítók évente legalább tíz kirándulást
szervezenek, ahol a gyermekek játékos, oldottabb körülmények között sajátíthatják el
a tananyagot és csodálkozhatnak rá az őket körülvevő világ jellemzőire. „Fel kell szaba-
dítani az iskolát a szó túltengése alól” – adta ki a jelszót a miniszter,⁴⁴ visszhangozva a
már az 1905. évi tantervhez adott *Utasításban* leírtakat;⁴⁵ közvetlenül kell érintkezni a
természettel, ami a rajztanítás szempontjából kiemelt jelentőségű, hiszen a gyermekek
ilyenkor tanulnak meg igazán látni és megfigyelni, másfelől ezek az alkalmak – szintén
a gyermekközpontú pedagógia térnyerését jelezve – örömforrásként funkcionálnak.

Az 1925. évi új tanterv kihirdetését követően a tanítók munkáját segítő rövid
időn belül új vezérkönyvek és szakcikk jelentek meg; e rendkívül termékeny alkotó
időszakból – mint általában – a pataki tanítóképző rajztanárai is kivették a részüket.
Ekkorra már a festőművész és szakíró Tirpák Sándor (1884–1972) rajzpedagógiai
munkássága megkerülhetetlenné vált; Ecsedy Lajos az ő *Beszélő rajzok* című könyvét
írta elő kötelező olvasmányként a hallgatóknak Gergely János *Magyar motívumok*
gyűjteménye című kötetének tanulmányozása mellett.⁴⁶ Tirpák életművének, illetve
Ecsedy 1927 és 1959 közötti pataki rajztanári tevékenységének a gyűjteményünkben
örözt hallgatói rajzok tanulsága szerint kiemelkedő jelentősége volt a tanítóképző-
ben folyó magas szintű rajzoktatás megőrzésében, sőt megújításában. Amikor Éber
Sándor meghatározta a tanítóképzőkben folytatandó rajzoktatás korábban idézett
alapelveit, azt is rögzítette: szükséges, hogy a tanítás „ne a geometrikus alakzatok

perspektivikus tökélyű rajzolásáról ábrándozzék, hanem lelkes, illusztrálni tudó ta-
nárokat segítsen képezni.”⁴⁷ Függetlenül attól, hogy Sárospatakon olvasták e sorokat
vagy nem, a tanítóképző rajztanárai már a századfordulótól kezdve érdemben töre-
kedtek e szemlélet szerinti ismeretátadásra. S hogy 1925-öt követően ezt milyen elvi
és gyakorlati szempontok alapján tették, egy következő tanulmány témája lesz.

(A Tokaj-Hegyalja Egyetem Kulturális Örökség Tudományok Tanszéke által rendezett
„A tanítóképzői rajzoktatás sárospataki tárgyi emlékei a XX. század első feléből” című időszaki
kiállítás 2024. szeptember 15-én nyílt meg Sárospatakon, A Művelődés Házában.)

Jegyzetek

- 1 Sándor Zsuzsa: Rajzok a művészeti nevelési tanszék gyűjteményéből. In: Szentirmai László (szerk.): 50 éves a sárospataki felsőfokú tanítóképzés. Sárospataki Pedagógiai Füzetek 26. ME CTFK, Sárospa-
tak, 2009. 57–66. o.
- 2 Köves Szilvia: A hazai rajzoktatás története (1777–1944) kortárs nevelési és művészeti irányzatok
tükrében. Doktori disszertáció. ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar Neveléstudományi Doktori Is-
kola, Budapest, 2009.
- 3 Hivatalos nevén: Képző- és Iparművészeti Szakgimnázium és Kollégium, a Magyar Képzőművészeti
Egyetem Gyakorlóiskolája.
- 4 Tóth Péter: A hazai rajzoktatás története a népoktatási törvényig. A rajziskolák. = Neveléstörténet, 3.
évf. 2006. 1–2. szám, 115–136. o.
- 5 Buday Lajos: A magyar rajzoktatás a századfordulón (1895–1915). In: A Szegedi Pedagógiai Főiskola
évkönyve 1., Szeged, 1958. 269–298. o.
- 6 Köves Szilvia, i. m.
- 7 Baráth Béla Levente: Vizuális nevelés Sárospatakon 1797–1902 között = Zempléni Múzsá, V. évf.
2005. 3. szám, 29–42. o.
- 8 Fazekas Balogh István: Alkotó rajztanárok a sárospataki tanítóképzőben a kezdetektől napjainkig. I.
rész. In: Toma Kornélia – Bednarik László – Podlovics Éva Livia (szerk.): Iskola a határon. Sárospataki
Pedagógiai Füzetek 27. Líceum Kiadó, Eger, 2018. 49–71. o.
- 9 Az intézmény történetéről általában: Kódöböcz József: Tanítóképzés Sárospatakon. A kollégiumi és
középfokú képzés négy évszázada. Tankönyvkiadó, Budapest, 1986.
- 10 A vallás- és közoktatásügyi m. kir. minister folyó évi 21.678. sz. alatt valamennyi kir. tanfelügyelőhöz
és az egyházi főhatóságokhoz intézett körrendelete a polgári iskolákban megalapítandó tantervek tár-
gyában = Magyarországi Rendeletek Tára, XI. folyam, 1877. 567–570. o.
- 11 Népoktatási törvények, tantervek és vizsgálati szabályrendeletek, Budapest, 1884. 98. o.
- 12 Uo. 123. o.
- 13 Uo. 123–124. o.
- 14 Tanterv és utasítás az elemi népiskola számára. (a továbbiakban: Tanterv 1907) Kiadta a vallás- és
közoktatásügyi m. kir. miniszter 1905. évi június hó 16-án 2202. eln. számú rendeletével, Budapest,
1907. XXXIX–XVI.
- 15 Tanterv 1907. XXXIX–XVI.
- 16 Tanterv 1907. 25–31. o. Ugyanezen gondolatok szinte szó szerint megismétlődtek az 1925. évi új
tantervben, lásd: Tanterv az elemi népiskola számára. (a továbbiakban: Tanterv 1925) Kiadja a vallás- és
közoktatásügyi miniszter 1925. évi 1467. sz. rendeletével, Budapest, 1925. 117–122. o.
- 17 Tanterv 1907. 28–29. o. Lásd még: Tanterv 1925. 120. o.
- 18 Tanterv 1907. XI.
- 19 sz-s.: A magyar rajztanárok nagygyűlése = Magyar Paedagogia, XIV. évf. 1905. 227–229. o.; Balla
Gergely: A századforduló vizuális oktatásának párhuzamai a korabeli művészeti tendenciákkal = Képzés
és Gyakorlat, XVII. évf. 2019. 1. szám, 15–24. o., különösen: 16–18. o.

- 20 Rajztanárok nagygyűlése = Magyar Paedagogia, XIV. évf. 1905. 415–418. o.; Balla Gergely, i. m. 22–24. o.
- 21 A magyar rajztanárok nagygyűlése, i. m. 227–229. o.
- 22 Életútját lásd: Fazekas Balogh István, i. m. 54–57. o.
- 23 Értesítvény a sárospataki állami tanítóképezdéről az 1874/75. tanévben. A tanári testület közreműködésével összeállítá (sic!) Dezső Lajos igazgató-tanár. Sárospatak, 1875. 12. o.
- 24 A sárospataki állami tanítóképezde (XII-ik) értesítője az intézet huszonöt éves múltjáról s 1894/95. tanévi állásáról. A tanári kar közreműködésével összeállította Dezső Lajos tanítóképezdei igazgató. Sárospatak, 1895. 63–64. o.
- 25 Életútját lásd: Fazekas Balogh István, i. m. 61–64. o.
- 26 A sárospataki állami tanítóképezde (XVIII-ik) értesítője az 1903/04. tanévről. A tanári kar közreműködésével összeállította Dezső Lajos tkp. igazgató. Sárospatak, 1904. 36–38. o.
- 27 Vö.: Fazekas Balogh István, i. m. 67. o. Életútját lásd: Pocsainé Eperjesi Eszter: Palágyi Deák Geyza 1871–1931. SRK Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak, 2001.
- 28 Deák Geyza: A magyarság és a rajzolás. Sárospatak, 1911.
- 29 Életútját lásd: Fazekas Balogh István, i. m. 58–60. o.
- 30 Éber Sándor: A IV. nemzetközi rajzoktatási kongresszus és kiállítás Dresdában = Magyar Tanítóképző, 28. évf. 1913. 9. szám, 538–543. o.
- 31 Éber Sándor: A tanítóképző-intézeti rajztanítás = Magyar Tanítóképző, 28. évf. 1913. 5. szám, 270–280. o.
- 32 Uo. 270. o.
- 33 Uo. 272. o.
- 34 Uo. 279. o.
- 35 Jaschik Álmós: Adatok elemi iskolai rajzoktatásunk történetéhez = Rajzoktatás. A Magyar Rajztanárok Országos Egyesületének Értesítője, XVI. évf. 1913. 5. szám, 92–96. o.
- 36 Életútját lásd: Fazekas Balogh István, i. m. 64–70. o. E tanulmányhoz képest újdonság, hogy Mánczos 1901-ben tett képesítővizsgát a kolozsvári Állami Tanítóképző Intézetben (vö.: A Kolozsvári Magyar Királyi Állami Tanítóképző-Intézet értesítője az 1901–1902-es iskolai évről, Kolozsvár, 1902. 114. o.). 1912-ben nyert tanítóképző-intézeti rajztanári oklevelet a Magyar Állami Polgári Tanítóképző Intézetben (vö.: A Magyar Királyi Állami Polgári Iskolai Tanítóképző-Intézet (Paedagogikum) almanachja az 1911–1912. tanévről, Budapest, 1912. 56. o.).
- 37 A sárospataki állami tanítóképző-intézet XXVII. értesítője az 1912–13-ik évről (XLIV., illetőleg LVI. tanév). Szerkesztette Hodossy Béla igazgató. Sárospatak, 1913. 56–57. o.
- 38 Uo. 59–60. o.
- 39 Uo. 59–60. o.
- 40 Tanterv 1925.
- 41 Tanterv 1925. 5–7, 121. o. Az így meghatározott tíz tárgykör: Hit-és erkölcsstan, Magyar nyelv, Szám-tan és mértan, Földrajz, Történelem (beleértve az állampolgári ismereteket is), Természeti és gazdasági ismeretek (beleértve az egészségtant, háztartástant és vegytant is), Rajz, Ének, Kézimunka, Testgyakorlás.
- 42 Klebelsberg indoklása (Tanterv 1925. 117–122. o.) az 1905-ben kiadott tantervhez rendelt Utasításban megfogalmazottak (Tanterv 1907. 25–31. o.) szinte szó szerinti idézése és napjainkban is időszzerű: „A nemzet művelt osztályaiban a közizlés hanyatlott; az ipartermékek gyári, főleg az olcsóságot tekintő termelése pedig a nép iparúzó részének ízlését is elenyvesztí és ezzel a nemzeti műipar sok becses gyökérszálát kiöli. Nincs sivárabb látvány mint lakásaink mai berendezése, ide számítva a modern iskolákét is; hasonló látvány a vásári termékek piaca, melyen alig látni a régi kedves művészi formák egy-egy maradványát. (...) Akiknek pedig példát kellene adniok a népnek, többnyire épp oly fejletlen ízlésűek mint a többiek és a mételty voltaképp felülről terjed lefelé.”
- 43 Tanterv 1925. 45. o.
- 44 Uo. 112. o.
- 45 Tanterv 1907. 22. o.
- 46 A tiszáninneni református egyházkerület sárospataki tanítóképző-intézetének 1932–33. évi értesítője. Szerkesztette: Kovács Dezső igazgató. Sárospatak, 1933. 46–47. o.
- 47 Éber Sándor: A tanítóképző-intézeti rajztanítás, i. m. 279. o.

BODÓ Péter

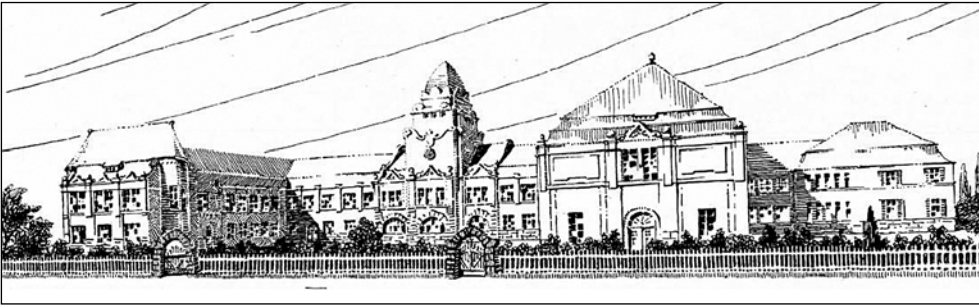
A sárospataki tanítóképző épülete mint műalkotás

Sárospatak egyik ikonikus épülete az egykori Tanítóképző Intézet (ma a Tokaj-Hegyalja Egyetem főépülete), amelyben 1913 őszén indult meg a munka. Az oktatásnak persze jóval régebbre visszanyúló hagyományai vannak a városban, ahol a 16. században létesült az első iskola. Bár más indíttatásból, de ugyanúgy a 16–17. századot idézi meg a tanítóképző pártázatos reneszánsz homlokzata is. A stílusválasztás körülményeiről 2004-ben Földy Krisztina Lilla részletes tanulmányt közölt,¹ jelen írás magát a műalkotást szándékszik részletesen bemutatni.

A hagyomány szerint 1531-ben alapított Sárospataki Református Kollégium gondoskodott tanítók képzéséről is, de a 19. század közepéig ez nem külön keretek között folyt. 1857 novemberében hozták létre az intézményben a szervezett tanítóképzést, amely bő egy évtizedig a kollégiumban zajlott. Ebben az évben, 1869-ben az állam vette át a fenntartói feladatokat. A tanítóképző 1870-ben költözött a mai telkére, a 19. század első felében épült kaszánya falai közé.² Ez már az 1880-as években szűknek, alkalmatlannak bizonyult, ezért az intézmény vezetői részletes terveket nyújtottak be a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz, hogyan lenne célszerű – a pedagógiai szempontokat figyelembe véve – az épület bővítése. Ekkor anyagi források híján nem történtek további lépések az ügyben. A kormányzat végül az 1908. évi költségvetésébe vette fel az új iskola építését.³ A következő évben a patinás helyszínre tekintettel pályázatot hirdettek: igazán jó tervet akartak készíttetni, hogy a leendő épület méltón folytassa a város reneszánsz hagyományait.⁴

Ismeretes, hogy a reneszánszt itáliai mesterek terjesztették el a 16–17. század során egész Európában, amely az egyes országokban sajátos színezetet nyert: az olasz mellett kialakult többek között német és francia reneszánsz. Lengyelország déli és a magyar Felvidék keleti területein jellegzetes válfaja jött létre, amelyet a homlokzatok tetejének lezárási módja után Divald Kornél művészettörténész a 19. század végén pártázatos reneszánsznak nevezett el.⁵ E stílus sem egységes azonban: míg a magyar pártázat könnyed és színes, addig a lengyelben a tektonikus elem dominál, a párták sokkal magasabbak és nehézkesebbek.⁶ Bár a felvidéki városokat többségében németek lakták, a török hódítás elől tömegesen menekültek oda a magyarok és ők formálták át saját ízlésük szerint a stílust. Divald szerint az épületeket ugyanabból az indíttatásból borították sgraffitókkal,⁷ amiért a ruhákat rátett díszekkel. A 16. századból

1. ábra: Lechner Jenő és Wargha László pályadíjnyertes távlati rajza

fennmaradt kendőkön hasonló fantáziadús mintákat láthatunk, mint az épületeken,⁸ illetve maga a pártázat nagyon hasonlít a ruhák csipkéjéhez.⁹ Ahogyan Földy Krisztina Lilla rávilágított, a 20. század hajnalán – a nemzeti formanyelv keresése idején – Lechner Ödön unokaöccse, Lechner Jenő fiatal építész erre alapozva teremtette volna meg a magyaros stílust,¹⁰ amelyet szecessziós szellemben igyekezett továbbfejleszteni. Mivel a tanítóképző pályázati feltételeként a pártázatos reneszánszt szabták meg, egyértelmű volt, hogy elindul a megmérettetésen. Tervezőtársnak a műszaki szerkezeteket alaposabban ismerő Wargha Lászlót kérte fel. A zsűri egyhangúlag ketőjük *Traditio* jellegű munkáját találta a legjobbnak.¹¹ Mégis, amennyire könnyedén diadalmaskodtak a versenyen, annyira göröngyös volt a megvalósítás útja.

A pályázati kiírás szerint az egykori kaszárnyát internátussá (kollégiummá) kellett átalakítani, továbbá feladat volt egy teljesen új épület tervezése tanintézet céljára.¹² Lechner és Wargha úgynevezett *cour d'honneur*-ös elrendezést alkalmazott, hogy megfeleljen a kiírásban foglaltaknak, ugyanakkor (a reneszánszhoz illően) szimmetrikus elrendezésű is legyen. Ez lényegében U-alaprajzot jelent, amelynek egyik szárát a régi laktanya, a másikat pedig az új szárny adja, amelyeket a központi traktus köt össze. A szárnyak között festői megjelenésű előkert jött létre, amely szintén pályázati feltétel volt. A szimmetria azonban nem tökéletes, mert az újabb szárny keskenyebb és nem is futott ki egészen az utcafrontig. A pályaterven a tömegszervezés sem lett volna teljesen szimmetrikus: a középső épületrészben állt volna ugyan a tengelyként is felfogható torony, amely előrelépő kiszögellésből (középrizalitból) emelkedik felfelé, de ettől nyugatra öt, míg keletre csak négy ablaktengely kapott volna helyet. Ráadásul a főbejárat sem a középrizalitban nyílt volna, hanem a főhomlokzat nyugati végében, az internátusi szárny mellett.

A homlokzatot a tervpályázat elvárásainak megfelelően reneszánsz stílusúra rajzolták, de a bírálóbizottság kiemelte, hogy eredeti, művészi megoldásról van szó, tehát nem másolta szolgálai a fennmaradt műemlékek formáit, hanem saját elemeket alkotott a pártázatos reneszánsz szellemében.¹³ A reneszánsz többek között a központi tömb középrizalitjának félköríves ablakaiban, a bejáratok fölötti félköríves lunettákban, valamint a nyomott háromszöget formáló oromzatokban (attikákban) mutatkozott volna meg. A torony megoldása szintén a felvidéki reneszánsz hagyó-

mányokat képviselte volna, hiszen több szintjét pártázat díszítette. A sisak ellenben szénaboglyák formájához hasonlított, amely a magyaros szecesszió egyik népszerű motívuma volt.¹⁴ Az igazgatói lakás hátsó oldalán is boglyaíves oromzatot alkalmaztak volna, rajta ősmagyar életfákra emlékeztető módon elrendezett csigavonalakkal.¹⁵ Lechner florális szecesszió iránti érdeklődése egy érdekes – valószínűleg csak saját célra készített, kísérleti – vázlatterven is megmutatkozott, amelyen a középrizalitot hullámos attika koronázta volna, rajta kör alakban elrendezett virágokkal.¹⁶ A kivitelezésig azonban a tervek nagyon jelentősen módosultak.

Szerkezetében a legfontosabb változás az lett, hogy költségcsökkentési okokból törölték az igazgatói lakás és központi tömb közti szárnyat.¹⁷ A lakás így teljesen különálló épületbe került, csakúgy, mint a tornaterem, bár utóbbiból pergolás oszlopcsarnokkal szegélyezett járda vezetett az internátushoz.¹⁸ A tornatermet öltözők, mosdók, szertár és tanári szoba egészítette ki.¹⁹ (Megjegyzem, hogy az azóta eltelt időben mindkét tömböt összekötötték a főépülettel.)

A pályatervekhez képest jelentős, az összképet nagyban befolyásoló változás, hogy a torony (funkcióját tekintve egyébként víztorony)²⁰ a középső traktus szélére, a főbejárat fölé került, így teljesen megszűnt a szimmetria. A rizalit pedig már hátrafelé nyúlik ki a központi tömbből. A torony magasabb és valamivel karcsúbb lett, de még így is eléggé zömök, amely a mintának tekintett szepességi harangtoronyok arányaival magyarázható.²¹ A felvidéki reneszánsz várkastélyokat pedig az igazgatói lakás egyik sarkának bástyaszerű, pártázatos kiképzése idézi.²² A tanítóképző egyes szárnyait kontyolt nyeregtetők fedik, a dísztermet magában foglaló traktuson azonban csonkakontyos a tető. E rövidebb konty belemetsződik az oromzatba, de annak két széle szabadon marad, mintegy pártákat alkotva.

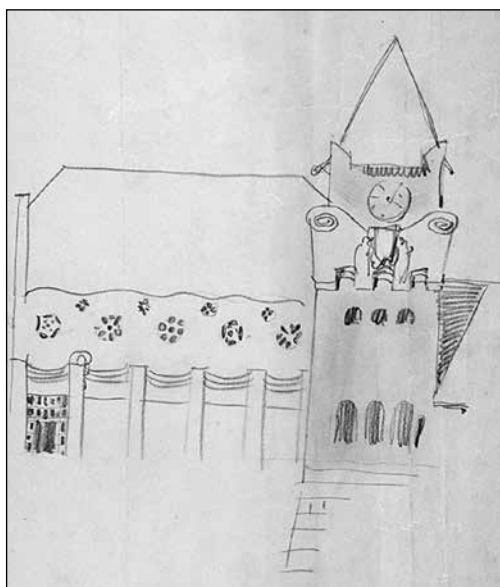
A homlokzatot sokkal nagyobb mértékben érintették a változások: a pártázatos reneszánsz határozottabban jelenik meg rajta. A torony pártázata hitelesebben követi a műemlékekét, főleg a késmárki plébániatemplom tornyához hasonlít (talán még jobban Alpár Ignác nagyenyedi vármegyházához, bár valószínűleg mindketten a késmárkit tekintették forrásnak). A központi tömbön és a szárnyakon végigvonuló párták felül számráthátívhez hasonlítanak, középen pedig egy-egy pillér erősíti őket, amelyből arra következtethetünk, hogy előképük az eperjesi Rákóczi-ház vagy a poprádi harangtorony lehetett. A tornaterem különállását az eltérő pártázat is kifejezi: ennek magas tetője előtt ugyanis kőgömbökkel díszített hullámos pártázat halad. Szinte mindenhol hiányoznak az oromfalak, a pártázat mintegy dekorációként közvetlenül a főpárkányon ül, ami jelentős különbség a reneszánsz eredetiekhez képest.²³

A központi traktusnak a toronyhoz közel eső négy ablaktengelye fölött mégis úgy tűnik, mintha oromfalat látnánk. Valójában azonban e mögött is még a belső tér található: az 5,5 méter belmagasságú díszterem miatt itt ugyanis magasabb az épület. Noha csak álormfal, azt ugyanúgy vakárkádok tagolják, mint a reneszánsz mintákon és a tervezők sgraffito technikájú díszekkel is töltötték ki: piros és fehér színek kombinációjával rajzoltak az erdélyi népművészetből származó vázákat, stilizált rózsákat, tulipánokat, napraforgókat, galambokat. Itt szerepel a dedikációs

felirat: „Épült az Úr 1912-ik esztendőjében I. Ferenc József uralkodása alatt gróf Zichy János kultuszminister, dr. Neményi Imre min. tanácsos, Kertész K. Róbert min. osztálytanácsos, Beregszász István kir. tanfelügyelő, Hodossy Béla igazgató idejében.” Egy másik vakárkádban a két tervező, Lechner Jenő és Waga László neve szerepel. Összesen 12 mezőt díszítettek itt, amelyek 62 cm szélesek és 140 cm magasak. Méretükben kisebb (50x80 cm), de hasonló formájú mezők vonulnak végig a szárnyak felső szélén, a főpárkány alatt. Ezekből összesen 33 darabot készített a kivitelező, Kainz János.²⁴ A legszebb és legnagyobb sgraffito díszek (50x420 cm) az új szárny zárt erkélyeibe illesztett falifülkékben kaptak helyet, amelyek az erkély teljes magasságát átfogják. Az erkélyek formája egyébként a sárospataki vár Sub rosa termet magában foglaló sarokerkélyéhez hasonlít. A kivitelező mesterrel kötött eredeti szerződés szerint a főkapura is sgraffito díszítést szántak, ám azt utólag kihúzták a kontraktusból. A Rákóczi-korra nemcsak stílussal, de konkrét díszekkel utaltak a tervezők: a központi traktus vakárkádsorát függőlegesen tagoló falsávok (lizénák) előtt a kedves kis puttókra az akkori divatnak megfelelő fejfedőket adtak. Ugyanezen épületrész másik (keleti) végén is látni áloromfalat, amely az előzőnél jóval magasabb, ugyanis már az első emeleti övpárkány fölött elindul. Ezen azonban nem vakárkád, hanem hasonlóan keskeny és felül félköríves valódi ablakok nyílnak és engednek be némi fényt a mögötte elhelyezkedő lépcsőházba.

Az eredeti tervekhez képest a főbejárat környéke változott meg a legjobban: már nemcsak egyszerű félköríves lunetta áll a kapu fölött, hanem hatalmas, kőből faragott csigavonalak, egy szinttel feljebb pedig keskeny nyílásokból álló ablaksor, amelyeket – szintén a Rákóczi-korra történő konkrét utalás gyanánt – nagy bajuszú, hosszú hajú, prémsapkát hordó kuruc fejek díszítenek. Ezeken kívül még puttók és gyümölcsfü-

2. ábra:
A főhomlokzat
alternatív
terve

zerek láthatók az ablakok körül. A Rákóczi-korabeli várépítészetre utal a terméskő burkolat a kapu két oldalán, valamint a tömör faajtó. Utóbbin három kisméretű, üvegezett nyílás beenged valamennyi fényt, de szigorú rácsok védik. A faajtó felületét koncentrikusan egymásra helyezett korongok erősítik, amelyek a várkapuk vas szegecsének művészi analógiáiként értelmezhetők. A kapu szemöldökfájában bevéssett csúcsíveket láthatunk és ugyanez a motívum díszíti az ablakok vízszintes osztóit. A csúcsív egyrészt szép összhangban áll a szintén felfelé törő pártákkal, másrészt a középkori asszociáció erősíti a várszerűség érzetét. A kapuzathoz tartozó ablaksor fölött lépcsőzetes elrendezésű, emlékműszerű faliépítmény áll, amelyet három sor párkány tagol. Az építmény közepén emléktábla hirdeti az épület funkcióját, egy szinttel feljebb pedig az országcímer látható. A párkányok szélein párták állnak, amelyek a legfelső szinten úgynevezett fecskefarokká egyesülnek.

Az ablakformákban is megfigyelhető a reneszánsz és a 20. század elejének keveredése: előbbi a félkörívesen záródó ablakok képviselik, utóbbit pedig a közel négyzet alakúak, amelyek talán a premodern²⁵ hatását jelzik. Formától függetlenül szinte az összes ablak felső harmadát négyzetrácsos osztók tagolják, ami a századfordulón nagyon kedvelt megoldás volt. Külön említést érdemel az internátus (ma: nyugati szárny) véghomlokzatának közepén látható, meglehetősen széles és félkörívesen záródó ablak: ez valójában a klasszicista épületből maradt meg és eredetileg kapu volt.²⁶ E szárny belsejében több ajtónyílás is neoklasszicista formákat mutat. Az épületen tehát keveredik a pártázatos reneszánsz a neoklasszicizmussal, bár utóbbi csak kis szerephez jutott.

Lechner és Waga az épület belső elrendezésének véglegesítésénél a gyakorlati igényeket tartotta szem előtt. A főbejárat a középső traktus nyugati végén, a torony aljában nyílik és külön bejárat vezet a gyakorló iskolát magában foglaló új szárnyba. Ennek emeletén két tanterem folytatásaként helyezkedett el a rajzterem, amelynek két rövidebb oldala a korábban említett zárt erkélyek terével bővült. A középső traktus keleti végének kapuja eredetileg az igazgatói bejárat volt, amely lépcsőházba nyílt, emellett sorakozott az igazgatói iroda, a tanácskozó és a könyvtár. A hátralépő rizalitban rendezték be a fizikai, illetve kémiai előadót, mellette a hozzá tartozó szertárak sorakoztak. Ezeket a főbejáráthoz tartozó fölépcsőház választotta el a nagy ebédlőtől és társalgótól, amelyek az internátusi szárny betorkollásánál helyezkedtek el. Az ebédlő folytatásában pedig a gazdasági szárny csatlakozott az épülethez, benne a konyhával és cselédszobákkal, az alagsorban pedig pincével.²⁷ Az emeleten két tanterem és a rizalitban a nagyobb belmagasságú zeneterem kapott helyet. E mellett egy nevelői és hálóterem, a szárny végében pedig zeneszobák sorakoztak. A hálóterem jelzi, hogy itt csatlakozik az épülethez az internátusi szárny, amelynek földszintjét négy nappali és egy könyvtár, középfolyosós emeletét pedig öt nagy hálóterem és kisebb kiegészítő szobák foglalták el.²⁸ A korabeli szaksajtó dicsérte az épület helyes beosztását, amely leginkább a négyosztályos tanítóképzés igényeit vette figyelembe. Ez volt az első épület hazánkban, amelyet kifejezetten tanítók oktatására emeltek.²⁹

Az építészek a kivitelezés során folyamatosan pénzhiánnyal küzdöttek, emiatt a belső viszonylag dísztelen lett, a legtöbb helyiségbe csak egyszerű fríz került.

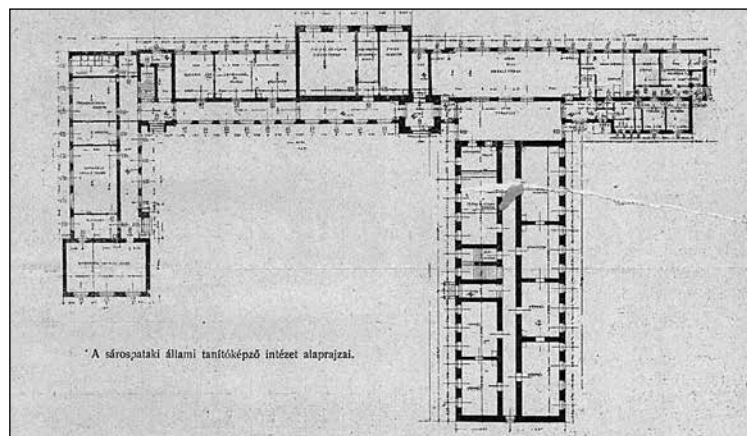

El kellett hagyni az olyan reprezentatív terek díszítését is, mint a főlépcsőház vagy a zeneterem.³⁰ Utóbbi 15,5 méteres hosszával, 9 méteres szélességével és 5,5 méteres magasságával valóban hatalmas falfelületet jelentett. A festést azóta kazettás famenynezzel pótolták, amelyben a tizenkét nagyméretű négyzetet fehér alapon zöld, piros és fekete színű, geometrikus alakzatokba komponált virágok töltik ki. Ez nem Lechner és Warga terve szerint készült, a bútorzatot azonban ők rajzolták meg: az igazgatói irodába kerülő szekrényeken és asztalokon a népművészettel rokon faragások láthatók, a vasalásokat pedig apró pártákkal látták el.³¹

A tervezők az előkertet alacsony kerítéssel vették körül, amelyen kőburkolatú, pergolás tetejű kapukat nyitottak. A tornacsarnok felé haladó kerítésen a pergolákat lugasként befuttatták növényekkel. Ez a megoldás így remekül illett a geometrikusan megszerkesztett kerti környezetbe. Lechner Jenő a főépület földszintjét is szeretne volna növényekkel befuttatni, hogy festőibb hatást érjen el, a tanári kar azonban higiéniai okokra hivatkozva ellenállt ennek. Az építész annyira ragaszkodott elképzeléséhez, hogy levelet írt a kultuszminiszternek az engedélyezés érdekében, de a fényképek tanúsága szerint nem járt sikerrel.³² A járdákat leburkolták, a tornaterem mögött pedig játszótér alakítottak ki.³³ Az iskolához tartozott még egy régi épület a telek délnyugati sarkában, amelyben kézimunkatermet, betegszobákat és mosókonyhát helyeztek el.³⁴

Az építkezés 1911 tavaszán kezdődött. A munkát úgy kellett szervezni, hogy az internátusi szárny átalakítása egyetlen nyár alatt elkészüljön, mivel ősszel beköltöztek volna a diákok. A kivitelezési munkákat Ungár Mór miskolci vállalkozó kezdte, azonban az építőanyagokról nézeteltérése támadt a művezetést irányító Lechnerrel, így az első évben csak az alapozás történt meg. Ungár a lábazathoz pilisborosjenői mészkövet használt volna, amit Lechner nem fogadott el, pilisszántói homokkővet írt elő. A felmenő falakba a vállalkozó sárospataki téglát épített volna, amelyet portlandcement malterba akart fektetni, de Lechner ezt sem helyeselte. Ungár szerint

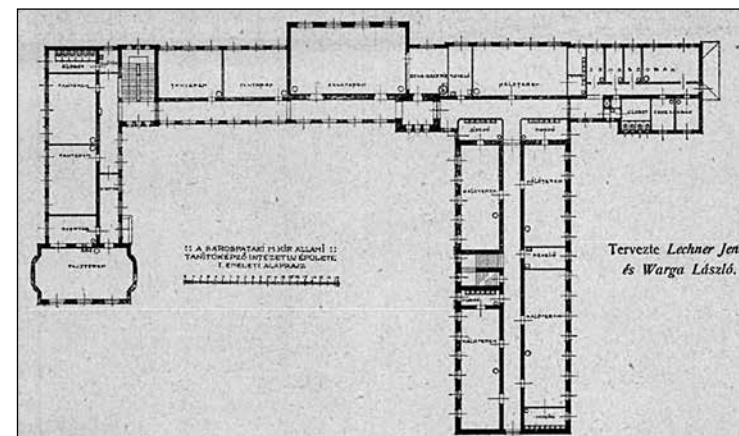

3. ábra: A tanítóképző földszinti alaprajza

lehetetlenség volt teljesíteni a művezetők előírásait, és bíróságra vitte az ügyet, ami szintén lassította az építkezést.³⁵ 1912-ben Havas Sándor budapesti vállalkozó vette át a kivitelezési feladatokat és április 9-én látott neki a munkának a tornacsarnoknál. A régi szárny bontását-átalakítását a tanév végén, 1912. május 31-én kezdték meg, és szeptember 13-án adták át.³⁶ Ekkor már a többi épületrész teljes magasságában állt, szeptember 28-án a tornatermet is ideiglenes használatba vették. Az épület 1912 végére elkészült, a következő év első felében már csak a berendezési munkák folytak. Az oktatás 1913 őszén indult meg a teljes épületben.³⁷ A vakolási hibák javítását és a kert beültetését csak a következő év tavaszán végezték el, így az ünnepélyes felavatásra 1914 őszét javasolta az igazgató (a világháború kitörése miatt végül elmaradt).³⁸

Havas Sándor végezte a tetőfedő, a bádogos, lakatos és az üvegmunkákat, a kőfaragással ifj. Walla Józsefet, a sgraffitok elkészítésével és a szobafestéssel Kaintz Jánost bízták meg az építészek, míg az épületszobrokat Füredi Richárd formázta meg.³⁹ Az építkezés költségei 551.674 koronára rúgtak.⁴⁰ Ezt a hatalmas összeget több körülmény eredményezte: legfőképpen az, hogy az Ungár Mór által nem megfelelő minőségben felépített alapfalakban jelentős visszabontásokat, módosításokat kellett végezni, amire Havas Sándor – kihasználva a kényszerhelyzetet – számára előnyösebb feltételeket tudott kiharcolni.⁴¹ Az épület stílusából adódó építészeti megoldások szintén jelentős plusz költségeket generáltak, azokhoz nagy mennyiségű építőanyagra volt szükség.⁴²

Az épület nagy hatással volt a helyi lakosságra, jellegzetes stílusa egy időben mintául szolgált a középítkezéseknél, felismerhetjük például az 1939-ben emelt postaépületen, amelyet szintén pártázat koronáz.⁴³ A tanítóképzőhöz utólag toldott részek folytatják annak stílusát: az internátusi szárny és tornaterem közötti szakaszon (ahol eredetileg pergolás kerítés húzódott) hullámos, gömbdíszes oromzat vonul végig, pártázat hatását keltve. A tornaterem nyugati oldalához illeszkedő kollégium is pártázatos, de már modernebb formavilágú.

4. ábra: A tanítóképző emeleti alaprajza

A tanítóképző fenntartását az állam 1929-ben átadta a Tiszántúli Református Egyházkerületnek, majd 1950-ben visszavette. Az iskolát 1959-ben felsőfokú intézetté nyilvánították, 1976-ban főiskolai rangra emelték. 2000-től a miskolci, 2013-tól az egri egyetem egysége volt, 2021 óta az önálló Tokaj-Hegyalja Egyetem működik a falai között. Az épülettel szemben készült el 1983-ra Makovecz Imre tervei szerint A Művelődés Háza, amelynek térszervezése tükrözi a tanítóképzőt. Kézenfekvő volt a két épületet – a tanítóképző kerítésének elbontásával – térrel összekötni, amelyet Makovecz Imréről neveztek el.

Az elmúlt száztiz évben az épület Sárospatak egyik jelképévé vált. A Rákócziak korát megidéző stílusa nem csak a város történelmi hagyományaihoz illeszkedik; tükrözi a 20. század elejének magyaros stíluskeresési törekvéseit. Lechner Jenő egyik legkedvesebb műve lett ez, amelynek egyik, a tornyot ábrázoló rajzát beadta az 1923-as Monzai Nemzetközi Iparművészeti Kiállításra. A zsűri elismerte annak értékeit és ezüstéremmel jutalmazta a munkát.⁴⁴ Ezzel lényegében a tanítóképző épülete kapott nemzetközi elismerést.

Ábrák:

1. ábra: Lechner Jenő és Wurga László pályadíjnyertes távlati rajza⁴⁵
2. ábra: A főhomlokzat alternatív terve⁴⁶
3. ábra: A tanítóképző földszinti alaprajza⁴⁷
4. ábra: A tanítóképző emeleti alaprajza⁴⁸

Jegyzetek

- 1 Földy Krisztina Lilla: Felső-magyarországi tradíció. A sárospataki tanítóképző épülete mesélni kezd. = Zempléni Múzsza, IV. évf. 2004. 4. szám, 12–25. o.
- 2 Kődöböcz József: Tanítóképzés Sárospatakon. A kollégium és középfokú képzés négy évszázada. Tan- könyvkiadó, Budapest, 1986. 28. o.
- 3 Uo. 204. o.
- 4 Orbán Ferenc: A sárospataki tanítóképző és internátus tervpályázata. = Építő Ipar, 33. évf. 1909. 27. szám, 241. o.
- 5 Papp Gábor György: A felső-magyarországi reneszánsz építészet és a magyar nemzeti stílus. In: Farbak Péter – Farbakyné Deklava Lilla (szerk.): A haza építőkövei. Tanulmányok a 19. századi építészet köréből Sisa József tiszteletére. ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet, Budapest, 2022. 46. o.
- 6 Balogh Jolán: A renaissance építészet Magyarországon. Stílustörténeti vázlat II. = Magyar Művészet, IX. évf. 1933. 343. o.
- 7 A színesre vakolt homlokzat különböző motívumok szerinti visszakaparása, amely a mélyítés által plasztikusabbá teszi a díszeket, a fény-árnyék hatások jobban kiemelik azokat.
- 8 Bobrovsky Ida: Későközépkori és reneszánsz szövművészet Magyarországon. In: Galavics Géza (szerk.): Magyarországi reneszánsz és barokk. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975. 181. o.
- 9 Divald Kornél: A felsőmagyarországi renaissance építészet. Pátria Irodalmi Vállalat és Nyomdai R.T., Budapest, 1900. 26. o.; valamint Pekár Károly: A magyar nemzeti szépről. A magyar géniusztörténetikája. Athenaeum, Budapest, 1906. 116. o.

- 10 Lechner Jenő: Modern és nemzeti építőművészet. = Építő Ipar, 32. évf. 1908. 19. szám, 201. o.
- 11 Vegyesek = Építő Ipar, 33. évf. 1909. 24. szám, 220. o.
- 12 A Sárospatakon emelendő állami tanítóképző-intézet és internátus tervpályázata. = Magyar Építőművészet, VII. évf. 1909. 6. szám, 17. o.
- 13 Uo. 18. o.
- 14 Ritoók Pál: Kismarty-Lechner Jenő pályája (1878–1962). In: Kismarty-Lechner Jenő (1878–1962). Kismarty-Lechner Loránd (1883–1963). Az OMF Magyar Építészeti Múzeumának és a BTM Kiscelli Múzeumának kiállítása. Budapest, 1991. 11. o.
- 15 Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Építésztechnika Kar Építészettörténeti Tanszék Rajztára (továbbiakban BME Rajztár), ltsz: 101339
- 16 BME Rajztár, ltsz: 101333
- 17 A sárospataki állami tanítóképző intézet új épülete. = Építő Ipar, 35. évf. 1911. 29. szám, 293. o.
- 18 Lechner Jenő: A sárospataki állami tanítóképző intézet új épülete. = Építő Ipar – Építő Művészet, 38. évf. 1914. 2. szám, 16. o.; valamint BME Rajztár, ltsz: 101364.
- 19 BME Rajztár, ltsz: 101347.
- 20 Az építkezéskor még nem volt vezetékes víz a településen, ezért kellett erre is használni a tornyot. Vö.: Lechner Jenő: A sárospataki állami tanítóképző intézet új épülete, i. m. 16. o.
- 21 BME Rajztár, ltsz: 101330
- 22 BME Rajztár, ltsz: 101357.
- 23 Gábor Eszter: „... e műemlékeinkben a történelmi magyar hangulatoknak mélységes tengerét bírjuk.” Lechner Jenő kísérlete a magyar nemzeti historizmus megteremtésére. In: Sub minervae nationis praesidio. Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréből Németh Lajos 60. születésnapjára. Az ELTE és az ELTE Művészettörténeti Tanszék közös kiadása. Budapest, 1989. 183. o.
- 24 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (továbbiakban MNL OL) K502 68. csomó. 1919 – 5 tétel – 60905. VKM Tanítóképző és óvónőképző intézetek
- 25 A két világháború között kibontakozó modernizmusnak már az első világháború előtt is voltak jelei, előzményei, ezt a jelenséget nevezik premodernnek.
- 26 B. Balsai Jolán (szerk.): Sárospatak régi képeslapokon. A Művelődés Háza Sárospatak – Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Sárospatak, 1988. 15. o.
- 27 BME Rajztár, ltsz: 101359 és 101364.
- 28 BME Rajztár, ltsz: 101358, 101361, 101364.
- 29 Kődöböcz József, i. m. 206. o.
- 30 Lechner Jenő: A sárospataki állami tanítóképző intézet új épülete, i. m. 15. o. Kainz János szobafestő vállalkozóval már eredendően úgy kötötték meg a szerződést, hogy felvetették e munka elmaradását. MNL OL K502 68. csomó. 1919 – 5 tétel – 60905. VKM Tanítóképző és óvónőképző intézetek
- 31 MNL OL K502 68. csomó. 1919 – 5 tétel – 60905. VKM Tanítóképző és óvónőképző intézetek
- 32 Lechner Jenő 1913. október 27-én kelt levele a kultuszminiszternek. MNL OL K502 68. csomó. 1919 – 5 tétel – 60905. VKM Tanítóképző és óvónőképző intézetek
- 33 BME Rajztár, ltsz: 101360.
- 34 Kődöböcz József, i. m. 206. o.
- 35 Sárospataki Újság, 6. évf. 1911. 31. szám, 3–4. o.
- 36 Ungár Mór levele a kultuszminiszternek 1911. december 13-án. MNL OL K502 65. csomó. 1919 – 5 tétel – 60905. VKM Tanítóképző és óvónőképző intézetek
- 37 Kődöböcz József, i. m. 205. o.
- 38 Hodossy Béla 1913. november 10-én kelt levele a kultuszminiszternek. MNL OL K502 65. csomó. 1919 – 5 tétel – 60905. VKM Tanítóképző és óvónőképző intézetek
- 39 Építő Ipar, 1914. 2. szám 16. o.
- 40 Lechner Jenő levele Jankovich Béla kultuszminiszternek 1913. szeptember 24-én. MNL OL K502 65. csomó 1919 – 5 tétel – 60905. VKM Tanítóképző és óvónőképző intézetek
- 41 Pósa Lajos főmérnök jelentése a Kassai Államépítészeti Hivatalnak 1913. április 23-án. MNL OL K502 67. csomó 1919 – 5 tétel – 60905. VKM Tanítóképző és óvónőképző intézetek.

42 Költségvetés a Sárospataki Állami Tanítóképző Intézet főépületének építéséhez szükséges föld-, kőműves- és elhelyező munkákról. MNL OL K502 67. csomó 1919 – 5 tétel – 60905. VKM Tanítóképző és óvónőképző intézetek

43 Ujszászy Kálmán – Balassa Iván – Román János: Sárospataki vezető. A sárospataki Rákóczi Múzeum füzetek 8. 1957. 12. o.; valamint: Bakó János – Kiss Antalné – Kovács Gergelyné (szerk.): Postaépítészet Magyarországon. Távközlési Könyvkiadó, Budapest, 1992. 59.o.

44 A Vallás és Közoktatásügyi Miniszter levele Lechner Jenőnek, ikt.sz.: 7552/924.

45 A Sárospatakon emelendő állami tanítóképző-intézet és internátus tervpályázata. = Magyar Építőművészet, VII. évf. 1909. 6. szám, 19. o.

46 BME Rajztár, ltsz: 101333

47 Építő Ipar, 35. évf. 1911. 28. szám, 285. o.

48 Uo.; valamint: Lechner Jenő: A sárospataki állami tanítóképző intézet új épülete. = Építő Ipar – Építő Művészet, 38. évf. 1914. 2. szám, 15. o.

A sárospataki tanítóképző épülete 2007-ben, az intézmény fennállásának 150. évében

(A fényképeket Fazekas Balogh István készítette az évfordulót megelőző években)

1. kép: A főbejárat

2. kép: Sgraffittók és négyzettrácsos osztókkal tagolt ablakok a nyugati szárnyon, a belső udvar felől

3. kép: A nyugati szárny az Eötvös utca felől

4. kép: A központi traktus a pártázatos középrizalittal, a hátsó udvar felől

5. kép: Címer és névtábla a főbejárat fölött

6. kép: Sgraffittók és puttók a központi traktuson, a belső udvar felől

7. kép: Álormfal a központi traktuson

8. kép: A központi traktus keleti lépcsőházának hátsó ablakai

9. kép: A központi traktus, a torony és a nyugati szárny találkozási pontja a belső udvar felől

10. kép: Az épület és a belső udvar az Eötvös utca felől, előtérben a keleti szárny

11. kép: A díszterem kazettás famennyezete

12. kép: Az épület és az udvar A Művelődés Háza felől

13. kép: A központi traktus Dísztermet magában foglaló középrizalitja a hátsó udvar felől

14. kép:
A keleti szárny
a zárt erkéllyel
(előtérben a
Comenius-szobor)

15. kép:
A keleti szárny
a toronyból nézve

16. kép: Sgraffittók, puttók és négyzetrácsos osztókkal tagolt ablakok a központi traktuson, a belső udvar felől

EGRI Károly

Legendás növények és megfigyel(tet)ésük

Ötletek néhány közismert növény felhasználására az élményközpontú oktatásban

Bevezetés

A Harry Potter-történetek világát idéző cím senkit se tévesszen meg. Az alábbi írás főszereplői nem a kasszasiker reményében kreált csodalények, hanem környezetünk hétköznapi növényei. Annyiban azért hasonlítanak a fantáziafilmek teremtményeire, hogy különleges (sokak számára talán meghökkentő) tulajdonságokkal bírnak, és azokat mesterien álcázzák hétköznapi(nak tűnő!) jelenlétükkel. Ez azonban nem maradhat rejtve a természet megismertetését hivatásának tekintő pedagógus előtt. Ő az emberpalántákat próbálja meg (pozitív értelemben) elvarázsolni, napjaink – sokszor a varázslók világánál is riasztóbb – valóságában. Nemcsak a „madáremberek”, kaszkadőrök, mélyvízi bűvárok vagy megszállott sziklamászók tekinthetők az „adrenalinfüggő klub” tagjainak. Ide tartoznak azok a tanárok is, akik – elveiket nem feladva, korábbi lelkesedésüket nem feledve – továbbra is a komplex szemléletmódú, empirikus alapokon nyugvó oktatás hívei.

A növények szerepének hangsúlyozását több, egymással összefüggő tény is indokolja:

1. Megismerésük és a világukban történő eligazodás – stílszerűen fogalmazva – „kemény diót” jelent a részletekre egyre kevésbé odafigyelő, egyre inkább a virtuális világban élő (emellett a pandémia miatt a kényszerű online oktatást is meg tapasztaló) tanulók jelentős részének.
2. Fentiek éles ellentmondásban állnak azzal a nyilvánvaló (mégis sokak által figyelmen kívül hagyott) ténnyel, hogy Földünkön az élet alapját több százmillió éve a foto-autotróf növényvilág biztosítja. A növényi létforma jelenléte és fajgazdagsága az alapja az ökológiai rendszerek stabilitásának – ezt feltétlenül tudatosítani kell a diákokban.
3. Szűkebb pátriánk, a Hegyalja, a Zempléni-hegység vagy a Bodroghöz ökoszisztémáinak fajgazdagságát (a fauna és a gombavilág esetében is) az átlagosnál változatosabb flóra biztosítja. Ennek egyik oka az, hogy Sárospatak a *Pannonicum* és a *Carpathicum* flóratartományok határán fekszik.

4. A kompetencia-alapú oktatás egyre fokozottabb mértékben igényelné a növényvilág megfelelő szintű ismeretét, például a gyógynövényekről, a növényi eredetű drogok veszélyeiről, vagy a táplálkozás-élettani/gasztronómiai/növénytermesztési/szőlészeti- borászati, illetve gasztronómiai vonatkozások tekintetében.
5. A növényekről szóló ismeretek a komplex szemléletmód elsajátításának, erősítésének remek lehetőségeit kínálják. Kiváló alkalmat nyújthatnak a humán tárgyakkal – mint a magyar nyelv és irodalom, idegen nyelvek, rajz- és vizuális kultúra, ének-zene – történő koncentrációra is.

A növények fontosságának felismerését tükrözi az, hogy május 18-át – immár hetedik éve – a Növények Napjává („Fascination of Plants Day”) nyilvánította az European Plant Science Organization (EPSO). Az eseményhez kapcsolódóan hazánkban 2024. május 31-én „Fókuszban a növények” címmel szervezett tudományos ismeretterjesztő előadássorozatot a Fiatal Kutatók Akadémiája.

A biológia hatékony, a 21. század követelményeinek eleget tévő, megfelelő színvonalú oktatását (a többi természettudományéhoz hasonlóan) több objektív és szubjektív körülmény nehezíti. A növényekről szóló ismeretanyag pedig az egyre nehezebb helyzetbe kerülő biológiatanításon belül is perifériális szerepet kap. Az említett nehézségek felsorolása, okaik és következményeik feltárása bőven túllépné e munka kereteit (amelynek egyébként sem ezen problémák elemzése a célja). A szerző sokkal inkább a növényekkel kapcsolatos, jól alkalmazható ötletekkel szeretné segíteni hasonló gondolkodású kollégái munkáját – nemcsak a természettudományos tárgyakat illetően. A bemutatott példák így egyfajta „katalizátorként” működhetnének a további, jó gyakorlatként hasznosítható módszerek kidolgozásában. Emellett problémaérzékenyítő hatással lehetnének – nemcsak a tanulóira, hanem az oktatás irányításának illetékeseire is, szakmai támogatást nyújtva (a reál tárgyakat is pozitívan érintő) döntéseik meghozatalában.

A munkában felsorolt növényfajokra azért esett a választás, mert:

1. Gyakoriak (mondhatni tömegesen fordulnak elő a Kárpát-medence területén), így megfigyel(tet)ésük, begyűjtésük nem okoz problémát. (Ez alól csak a – Nyugat-Európában már ritkaságnak számító, nálunk is védetté nyilvánított – sulyom jelent kivételt, amely síkvidéki vizes élőhelyeinken még mindig gyakori.)
2. Közismertségüknek köszönhetően remek alkalmat kínálnak a több szemszögből történő, komplex vizsgálatokra, a tantárgyi koncentrációra – mind a reál, mind a humán tudományok tekintetében.
3. Virágzásuk, termésképzésük, illetve vegetatív részeket fejlesztő életszakaszuk évszakos periódusa alapján kitűnően beilleszthetők az általános és középiskolai tananyagba. A tanév folyamán előre megtervezhetően, akár projektszerűen is foglalkozhatunk velük.
4. E projektek keretén belül akár más irányú, a tanulók motivációjában is jól felhasználható (például a hagyományörzéshez köthető, testedzéssel is össze-

kapcsolható vagy kezűgyességet és kreativitást igénylő) egyéb tevékenységek is beiktathatók – a gyermekek életkori sajátságainak és aktuális tudásszintjének figyelembe vételével.

Az alábbiakban említendő növények esetében a lehetőségek, ötletek bemutatása a reál tárgyak „hagyományos” sorrendjében (matematika, fizika, kémia, biológia) kerül sorra, majd a humán vonatkozások következnek – amely besorolás nem a fontossági sorrendet tükrözi. A tapasztalatszerzésen alapuló megismerést minden esetben igyekeztem szem előtt tartani a szaktanteremben, a könyvtárban, vagy a szabad természetben sorra kerülő alkalmak során. A komplex jelleg fontosságát hangsúlyoztam azzal, hogy az ötletek egy részét több tantárgyhoz próbáltam hozzákapcsolni. Elképzeléseimet elsősorban a 12-18 éves korosztályok diákjain „tesztelhettem”: alapórák, fakultációs órák, tehetséggondozó foglalkozások, Arany János Tehetségkutató Program hétvégék, szakköri és előkészítő foglalkozások alkalmával (kezdetben az abaújszántói technikumban, utána Sárospatakon a Református Kollégium Gimnáziumában, később pedig az Árpád Vezér Gimnáziumban). Segítettek az ötletek kipróbálásában a Tokaj-Hegyalja Egyetem jogelődjének, az Eszterházy Károly egyetem Comenius Karának korábbi hallgatói, illetve családom tagjai – mindannyiuknak köszönettel tartozom.

„Legendába illő” növények közvetlen környezetünkéből

A **kis-** és **nagylevelű hárs** (*Tilia cordata*, *T. platyphyllos*) vizsgálata kiváló lehetőségeket biztosít. A hárs Csehország, Szlovákia és Lettország nemzeti fája, levele Szlovénia nemzeti szimbóluma; a nagylevelű hársat nálunk 2022-ben az „Év Fájának” választották. (E sorok írójának feledhetetlen élményét jelentette az a – sajnos, mára már erősen megritkított – hársfasor, amely az encsi Bercsényi utcát szegélyezte, ideális játszóhelyet biztosítva a Petőfi úti bérházakban lakó gyerekek számára, még az 1970-es években...)

Matematika: a tanulókkal megmérhetjük a virágzati kocsány és a (propellerként viselkedő) murvalevél főere által bezárt hegyesszöget. Ez közelítőleg megegyezik az ún. (a Fibonacci-számokhoz kapcsolódó, kb. 137,5°-os) *aranysszög* felével. A gondolkodni szerető diákokkal ki is számoltathatjuk ennek értékét. Ehhez a mértani közép-nél megismert összefüggésből adódó, másodfokú egyenlet megoldásával juthatunk. Az említett (°-okban kifejezett) hegyesszöget α -val jelölve: $\alpha / (180 - \alpha) = (180 - \alpha) / 180$. (Az összefüggést átrendezve, a $0 < \alpha < 90$ kikötést figyelembe véve az $\alpha^2 - 540\alpha + 32\,400 = 0$ egyenlet kikötésnek megfelelő megoldása $\alpha = 68,75^\circ$.)

Fizika, matematika: a légsavarként működő murvalevél mint repítőkészülék működése szemléletesen bemutatható például hajszárító vagy akkumulátoros lombfújó segítségével. A propellerszerű képződménnyel rendelkező virágzatot/termést megadott magasságból „indítva” annak levegőben megtett útja és repülésének időtartama egyaránt megmérhető, a mérések eredményeiből átlagok számolhatók. Tanulságos vizsgálatokat végezhetünk, ha az eredményeket összevetjük a murvalevélüktől (mint repítőkészüléküktől) megfosztott hársfa-termésekkel, illetve hasonló tömegű, de

némileg más típusú repítőszerkezettel rendelkező növényfajok terméseivel: például a korai/mezei/tatárjuhar (*Acer platanoides*, *A. campestre*, *A. tataricum*), bálványfa (*Ailanthus altissima*), vagy a kőris (*Fraxinus*)-fajok esetében.

Kémia: a hársfavirágzatból főzött tea indikátorént is viselkedik, amely a savas közeget halványsárga, a lúgosat pedig vörösbarna színnel jelzi. A szerves kémiai ismeretanyaghoz kapcsolódva megemlíthetők antioxidáns hatású vegyületei és magas illóolaj-tartalma. (Nem véletlen, hogy a hárs az alkimisták körében is nagy tiszteletnek örvendett, kapcsolatba hozták a – tudomány fejlődésének eredményeként már régóta csak szimbolikus jelentéssel bíró – „négy őselemmel”).

Biológia-egészségtan: gyakoriságuk és jól megfigyelhető, jellegzetes morfológiai bélyegeik miatt (az ezüsthárssal, *T. argentata* együtt) a növényhatározási gyakorlatok ideális alanyai. A Növényismeret adatbázisában szereplő TWR-értékek pedig a rokon fajok ökológiai igényeinek összehasonlítására is jól felhasználhatók. Feltétlenül megemlíthető gyógyászati alkalmazásuk (például a hárs főzetének, illetve mézének felhasználása, elsősorban a felső légúti, meghűléses betegségeknél), elszenesített fájának orvosi szénként („*Carbo Tiliae*”) történő alkalmazása.

Irodalom, történelem, ének-zene: A hársfa nép- és műdalok állandóan visszatérő motívumaként gyakran megénekelt növény (például Kacsóh Pongrác: *Rákóczi megtérése*). A görög mitológiában a Tejútjal azonosították. A szintén a görög mítoszok világából ismert történet egyik szereplőjét, az idős Baucist a monda szerint Zeus – saját kérésére – élete végén hársfává változtatta. Kitűnően faragható, geszt nélküli faanyaguk a faszobrászat ideális alanyává teszi a hársfajokat. A szláv népeknél az ikonokat hagyományosan hársfa deszkákra festették, a lőfegyverek elterjedése előtt gyakran használták azokat pajzsok készítésére. Érdeklődő, jó kézügyességű tanulókkal akár címerpajzsokat is festethetünk ennek emlékére – a heraldika szabályai szerint, akár a hársfát, termését és levelét is felhasználva motívumként. A hársat a régi pogány kelta és germán hitvilág is kapcsolatba hozta a szerelemmel és a termékenységgel. A jog és az igazságosság szimbólumaként is szerepelt, az ítéleteket gyakran egy idős, terebélyes hársfa alatt hozták meg. Szerepjátékok keretében ezt is felidézethetjük (például környezet-, természetvédelmi ügyekben „ítélkezve”).

A közismert **fekete bodza** (*Sambucus nigra*) szintén sokoldalúan tanulmányozható, úton-útfélen találkozhatunk vele. Ökológiai indikátorszervezetként jelenléte általában a talaj magasabb N-tartalmát jelzi. Az utóbbi évtizedekben (nemcsak a Hegyalján) rohamosan terjedő bodzaültetvények is mutatják jelentőségét – már ezért is érdemes foglalkozni a vizsgálatával.

Matematika, rajz és műalkotások elemzése: sokszorosan elágazó, ún. bogernyős virágzatán és a belőle fejlődő terméssoporton a fraktál-szerkezet is kiválóan szemléltethető. A formák ismétlődésének megismertetésével egyben esztétikai élményt is nyújthatunk tanulóinknak.

Fizika, történelem: a könnyen kivájható bélű, üreges bodzaág 1,5-2 dm hosszú darabjából egy szorosan beleilleszkedő fapálca segítségével dugattyú-szerűen mű-

ködtethető „bodzapuska” készíthető (amely a leírások szerint egykor a falusi gyerekek kedvelt játékszeréül is szolgált). E rövid hatótávolságú „lőfegyver” egy megfelelő kaliberű (például bodzabélből, papírgalacsinból vagy kenderkócból) készített „töltény” segítségével akár célba lövésre is használható, pukkanásával remekül utánozva a valódi lőfegyverek durranásának hangját.

Kémia: a bogyók leve kiváló természetes színezőanyag (többek között hajfestékként is használták), és – *antocián*-tartalmának köszönhetően, a hársfateához hasonlóan – sav-bázis indikátorként viselkedik. Ezen tulajdonságait egyszerű kémcső-kísérletekkel igazolhatjuk: savas és lúgos kémhatású bodzalével különböző színűre festhetők a fehér textíliák.

Biológia-egészségtan: Segítségével jól szemléltethetők az ökológiai kapcsolatok is: például a fehér akáccal (*Robinia pseudoacacia*) – kompetíció, a bodzalevel-tetűvel (*Aphis sambuci*) – parazitizmus, ugyanezen levéltetű-faj és fekete kertihangya (*Lasius niger*) között – szimbiózis. A levéltetű és hétpettyes katica (*Coccinella septempunctata*) lárvája viszonylatában ez a kapcsolat predáció, sok rovarfajra nézve a bodza pedig allelopatikus hatású vegyületeket tartalmaz. A júdásfüle gombával (*Hierniola auricula-judae*) kommenzalizmusnak tekinthető a kapcsolata. (E nekrotróf parazita életmódot folytató nagygombafaj ugyanis a bodza már elhalt, korhadó részein, ágdarabjain, mint kedvelt szubsztrátumán fejlődik és hozza jellegzetes, emberi fülre emlékeztető termőtesteit.) A növény jótékony (izzasztó, immunerősítő, gyulladás-csökkentő, vízajtó, enyhe hashajtó) hatású vegyületeiről, magas C-vitamin-tartalmáról és komposztba kevert levelének a lebomlási folyamatokat gyorsító hatásáról sem szabad megfeledkezni. A bodzanövény ökológiai kapcsolatairól és élettani hatásairól akár gondolatterképeket, prezentációkat is készíthetünk.

Irodalom, történelem: A bodzának a különböző népek tradícióiban mágikus szerepet tulajdonítottak: az ősi angolszász hitvilágban pozitív hatásúnak vélték, a keresztény hagyományok viszont gyakran az ördög növényeként tartották számon. A bogyókból sűrített bodzalé tintaként is kiválóan használható. A települések belterületein szintén közönségesen előforduló tintagomba-fajok, például a gypjas (*Coprinus comatus*), a ráncos (*Coprinopsis atramentaria*) vagy kerti (*C. micaceus*) tintagombák előregedett, elfolyósodott termőtesteit is belekeverhetjük a bodza levébe. Ekkor olyan folyadékot nyerünk, amelyhez hasonlót a középkorban is használtak a szerzetesek. Az így készült iratokat ráadásul hamisítani sem lehet, mert a bennük található gombaspórák mikroszkóppal jól láthatók – mindezt nem lehet szintetikus, 21. századi anyagokkal helyettesíteni. Kihegyezett végű madártollal, megperzselt szélű lapra a középkorban használatos típusú betűket írva egészen középkori hangulatot varázsolhatunk a gyerekekkel. A papírlapot tanulói mikroszkóp alá tartva már 100-szoros nagyítással megfigyelhető az említett tintagomba-fajok sötétbarna, tojásdad spóráinak sokasága.

A **sulyom** (*Trapa natans*) sokféle megtalálható hazánk lassú folyású és állóvizeiben, és szintúgy alkalmas lehet a komplex vizsgálódásokra. Bár védetté nyilvánították, nálunk még sok helyen óriási mennyiségben található, így egy-egy példány megfi-

gyelése semmiképp sem okozhat természetvédelmi károkat. (A vizsgálatok idejére esetlegesen akváriumba helyezett növényegyedeket kíméletesen helyezzük majd vissza eredeti élőhelyükre!) Helyi érdekességgként említhető, hogy a kispataki halászok a sárospataki vár részére sulymot is rendszeresen kötelesek voltak beszolgáltatni.

Matematika: a négy hegyes, erős tüskével ellátott termés nyúlványainak „konformációja” a szabályos tetraéderrel mutat feltűnő hasonlóságot. (Gondolkodni és számolni szerető diákjainkkal a szabályos tetraéder súlyvonalai által bezárt, kb. $109,5^\circ$ -os szög is kiszámoltatható. A számoláshoz célszerű felhasználni, hogy ez a tetraéder egy olyan kockába írható, melynek négy csúcsa s szemben fekvő lapok – felülnézetben – egymást nem fedő csúcsaival esik egybe. A keresett szög egy olyan, egyenlő szárú háromszög tompaszöge, melynek szárai a kocka testátlójának felével, a szöggel szemben fekvő alapja pedig a kocka lapátlójával megegyező hosszúságúak. A szög így akár a cosinus-tétel, akár a sinus szögfüggvény segítségével pontosan meghatározható.)

Történelem: A sulyom termésének szabályos tetraéderre emlékeztető formája – amelynek következtében az egyik csúcs a sík felületen fekvő termés bármely pozíciójában nagyjából fölfelé irányul – számos ősi és újabb, akár életveszélyes sérülést is okozó védőfegyvert inspirált. Régebben a sulyom méregbe mártott hegyű terméseit sűrűn kiszórva falusi porták védelmére is felhasználták az Alföldön. A „vassulymok”, a „jancsiszegek”, illetve legújabb kori megfelelőik (a betonból vagy acélból konstruált tankakasztók) hatékonyan segítették a támadók lefékezését a középkortól napjainkig.

Kémia, biológia: a kettévágott termés magas keményítőtartalma Lugol-próbával egyszerűen kimutatható: a kálium-jodidos jódoldat halványlilára színezi a mag lisztes belsejét. A héjából készült főzet cserzőanyagként történő egykori felhasználását és korabeli, gyógyászati célú felhasználását szintén érdemes megemlíteni.

Biológia, matematika: rombusz (inkább deltoid) alakú levelei dekoratív rozettát alkotnak. Mozaikszerű elhelyezkedésük szép példája a vízfelület – a fotoszintézis hatékonyságát növelő – maximális kihasználásának. A sulyom vízbe merülő részei sokféle apró élőlénynek (például csillós egysejtűek, örvényférgék, csigák, alsóbbrendű rákok) nyújtanak ideális élőhelyet. (E szervezetek jelenléte és élettevékenysége egyszerű (szetereo)mikroszkóppal is jól megfigyelhető).

Magyar nyelv és irodalom, földrajz: érdekes lehetőséget rejt a „sulyom” elnevezés népies vagy külföldi eredetű szinonimáinak (például vízi- vagy vadmandula, -gesztenye, kalmük-, tatár-, jezsuitadió stb.), illetve külföldi elnevezéseinek kigyűjtése, névmagyarázata. Tanulságos lenne azt is vizsgálni, hogy a Kárpát-medence különböző területein mely(ek) voltak a leggyakoribb(ak) és mi lehetett ennek az oka. A bodrogi közeli sulyom-export egészen a firenzei Mediciek udvaráig juttatta el az olasz cukrászok által is kedvelt alapanyagot. Tanulságos lehetne e „Sulyomút” fontosabb állomásait végig követni a térképen.

A **káposzta** (*Brassica oleracea*) rendkívül változatos megjelenésű, az emberi történelem kezdetei óta termesztett formája közül több is kiválóan alkalmazható az empirikus alapú oktatásban.

Matematika, rajz- és műalkotások elemzése: a (karfiol és brokkoli keresztezéséből) származó, különleges szerkezetű ún. **pagodakarfiol** vagy római brokkoli (*B. oleracea* var. *botrytis*) szép példája a fraktál-szerkezetnek. Az egyre kisebb méretű spirálok szabályos ismétlődése szabad szemmel is jól látható. A struktúra egyszerű fény/sztereomikroszkóp (nagyító) segítségével szemléletesen nyomon követhető, akár az ismétlődések száma is megállapítható.

Kémia, fizika: az antocián-tartalmú **lila káposzta** (*Brassica oleracea* convar. *capitata* var. *rubra*) indikátorként történő felhasználása közismert a kísérletezni szeretők körében. Erre jó lehetőség egy „pH-pánsíp” elkészítése. Hosszabb kémcsőállványba nyolc kémcsövet teszünk, amelyekbe – a másodikkal kezdődően – fokozatosan egyre több vizet töltünk. Az egy oktávnyi terjedelmű „hangszer” (némi türelmet igénylő) felhangolása úgy történik, hogy az első, üres kémcső lesz a „dó”. A bekalibrált folyadékszintek magasságát bejelöljük, a csövekből a vizet kiöntjük, majd a jelölt szintekig lila káposzta levéllel töltjük fel azokat. Az indikátor-oldat elkészítésébe (vagyis a káposzta lereszelésébe, a színyanyag forró vízzel történő kioldásába és adagolásába) bevonhatjuk a gyerekeket is. Végül különböző kémhatású (akár a háztartásban is használatos) vegyületekkel egy antocián-színskálát készítünk. 2. kémcső: citrompótló (piros), 3. kémcső: uborkalé (bíbor), 4. kémcső: a frissen készített káposztalé (lila), 5. kémcső: szóda-bikarbóna (kékes), 6. kémcső: magnézium-hidroxid (kékeszöld), 7. kémcső: trisó (méregzöld), 8. kémcső: KOH-pasztila (sárga). Kis gyakorlás után akár egyszerűbb dallam is eljátszható e vizuális és akusztikus élményt egyaránt nyújtó, rendhagyó pH-skála segítségével (melynek egyszerűbb változata öt kémcsőből is összeállítható).

A lilakáposzta levét más, játékos formában is felhasználhatjuk. Ehhez áruházlán-cokból beszerezhető (20-60 db-os kiszerelésű) csokifigurák átlátszó, „recsegős” műanyag tartólapjára van szükség. Üregeit lilakáposzta semleges oldatával töltjük meg (ügyelve arra, hogy a mélyedésekben lévő oldatok ne folyhassanak össze). Ezután már csak két játékosra van szükség: az A („acid”) enyhe savval (például ecetsav, citromlé), a B („base”) játékos pedig gyengébb lúg (például szóda-bikarbóna, mosószappan) oldatával teli főzőpoharat kap. Cseppentőt a kézbe véve már kezdődhet is a (diákko-runk unalmas tanórairól) jól ismert „amóbázás”! Ez nem kockás papíron („X vs O”), hanem kékeslila színből a sav hatására vörösre, a lúg hozzáadásával pedig méregzöldre változó körökkel történik. Az élményt fokozza, hogy az átlátszó „játékmézőt” írástétőre helyezve akár az egész osztály végigkövetheti a küzdelmet.

Biológia-egészségtan: a növény kiemelkedő (40-50 mg/100g körüli) C-vitamin-tartalma (és ebből adódó skorbutellenes hatása) feltétlenül említést érdemlő. Csakúgy, mint a benne található nagy mennyiségű B₆ és B₁₂ vitamin, kálium, kalcium és vas. Rosttartalmának a bélrendszerre gyakorolt jótékony hatásairól sem feledkezhetünk meg, a káposzta savanyítása pedig a tejsavas erjedés egyik „klasszikus” esete.

Mindezek mellett a nagyfokú genetikai variabilitás kapcsán is megemlíthető e növény (például emelt szintű érettségi előkészítők, tehetség gondozó foglalkozások alkalmával). Karpecsenko híres-hírhedtté vált 1928-as kísérletének apropóján. En-

nek során sikeresen kereszteztek megkettőződött kromoszómakészletű káposztanövényt és retket, létrehozva egy új fajt, amely *Raphanobrassica* néven vált ismertté – a *poliploidizáció* és a *hibridizáció* példaként. (A korabeli szovjet propaganda által ünnepeelt kísérlet azonban – mely a génmanipuláció előzményének is tekinthető – gyakorlati szempontból zsákutcának bizonyult. A várakozásokkal ellentétben ugyanis a hibrid *levele* lett olyan, mint a retké, és a *gyökere* emlékeztetett a káposztáéra...

Magyar nyelv, idegen nyelvek: A káposztához (mint szláv, közvetve latin eredetű jövevényszóhoz) kapcsolódó/azzal közvetlenül, vagy közvetve összefüggésbe hozható egyéb jövevényszavak keresése, a kapcsolatok ábrázolása gondolattérképen. Például a „Kiszely” szlovák eredetű családnév, amely a „ksely” = „savanyú” szóból származik. Ez a név a savanyú káposztából sokféleképpen elkészíthető, tradicionális savanyú levessal is összefüggésbe hozható. Újabb lehetőséget jelent közmondások, szólások kigyűjtése a káposztáról: például „kecskére káposztát bízni”, „a kecske is jóllakik, a káposzta is megmarad”... Szórakoztató feladatként ez összekapcsolható akár „activity” jellegű feladatokkal is (elmutogatva vagy képrejtvények formájában).

Cseresznyeszilva, más néven **mirabolán-szilva** (*Prunus cerasifera*): A közismert, a természetben kivadultan sokfelé előforduló szilvaféle antropogén környezetben (például díszfaként és sövényként is) gyakran megtalálható. A (nem túl szalonképesen) csak „fosóka/potyóka szilva” becenéven emlegetett növény pirosló, sárga, ritkábban sötétlila termései is sokoldalúan felhasználhatók a tapasztalatszerzésen alapuló oktatásban.

Fizika, matematika, kémia: egy lezárható műanyag flakont frissen elkészített szénsavas vízzel majdnem teljesen megtöltve, a beledobott szilvaszemek jellegzetes „liftező” mozgást végeznek. A gyümölcsök héját borító viaszos bevonat ugyanis elősegíti a gázbuborékok keletkezését az apoláris karakterű CO_2 -molekulákból. A széndioxidba „panírozott” szilvaszemek (a víznél csak kissé nagyobb) átlagos sűrűsége egy idő után így annyira lecsökken, hogy a gyümölcsök fokozatosan a felszínre emelkednek. Azt elérve a CO_2 -molekulák a gáztérbe lépnek, a buborékoktól megszabadult szilvaszemek pedig lesüllyednek. A folyamat többször is megismétlődik, egészen addig, amíg az oldatnak elegendően magas a szén-dioxid tartalma. Az Archimedes nevéhez köthető felhajtóerő, illetve a folyadékba merülő testek háromféle állapota (elmerülés-lebegés-úszás) érdekes, játékos formában szemléltethető.

A fent leírt jelenség alapját a $\text{CO}_2 + \text{H}_2\text{O} \rightleftharpoons \text{H}^+ + \text{HCO}_3^-$ egyenlettel leírható, reverzibilis kémiai reakció jelenti, így segítségével a kémiai egyensúly, illetve a *Le Chatelier-Braun-elv* is szépen demonstrálható. A műanyag palackba pezsgőtablettát dobva a már „elfáradt”, a flakon fenekére süllyedt szilvaszemek is újra liftező mozgásba kezdenek (a hidrogén-karbonát-ionok megnövekedett koncentrációjának köszönhetően). A gyümölcsök mozgását pedig például a palackba szórt NaOH/ KOH pasztillák segítségével állíthatjuk le (amelyek értelemszerűen az ellenkező irányba tolják el az egyensúlyt, csökkentve a H^+ -koncentrációját).

A periodikus mozgást végző szilvaszemek sebessége és „frekvenciája” egy egyszerű stopperóra segítségével is lemérhető. Az is megfigyelhető a tanulókkal, hogy minél

kisebbek a szilvaszemek, annál „fürgébbek”. Ezt a különböző méretű gyümölcsök eltérő fajlagos felülete (felület/térfogat-arányuk) okozza, a gázbuborékok képződése ugyanis a szilvaszemek felületén történik. Mivel a közelítőleg azonos sűrűségű, de kisebb méretű szemek felszíne azok térfogatához képest nagyobb, így (kb. azonos méretű buborékokat feltételezve) a beburkolt gyümölcs átlagsűrűsége gyorsabban a kellő mértékűre csökkenhet.

Fizika, kémia: Vékony rézlemezket és horganyzott bádogból vágott csíkot bele-szúrva a nagyobb, érettebb és lédús szilvaszemekből „klasszikus” gyümölcsselem készíthető. (A termés kis mérete miatt a sorba kapcsoláskor célszerű azokat bonbons doboz átlátszó műanyag rekeszeiben, esetlegesen fűrtőjás-tartóban elhelyezni.) Több ilyen rendhagyó áramforrást összekapcsolva nemcsak volt/ámpér-mérővel, hanem akár egy régebbi típusú mobiltelefon feltöltésével is demonstrálható a bennük felhalmozódó feszültség. (Ezt a gyümölcs – elektrolitként funkcionáló – erősen savanyú sejtnedve, illetve a vele érintkező réz és cink és standardpotenciál-különbsége biztosítja).

Kémia, biológia-egészségtan: a kellően érett szilvaszemekben található szőlőcukor (akár a gyümölcs pépesített húsból, akár annak levéből) kimutatható egyszerű Fehling-próbával. (Kis szerencsével – teljesen zsirtalanított kémcsőben, nagymértékű cukorfelesleg hatására – előfordulhat, hogy nem vörös réz(I)-oxid csapadék, hanem elemi réz válik ki a kémcső falára – akárcsak az aszúsodott szőlőszemek esetében!) A magas rost- és cukortartalom a cseresznyeszilva népies „becenévét” adó, az emésztőrendszer (gyakran drasztikus gyorsaságú) „output”-jában is fontos szerepet játszik – az ozmotikus szívóerő hathatós közreműködésével. A csonthéjas termés héjának színanyagaira (mint fontos antioxidánsokra) is célszerű kitérnünk.

Magyar nyelv és irodalom, földrajz: A szilváról szóló népdalok, mesék szintén gyakoriak a magyar folklórban. Például „Hull a szilva a fáról”, „A róka keresztelőbe megy”, „Mátyás király meg a rátótiak”. A meséket akár gyümölcsökből készített bábok és díszlet segítségével is előadhatjuk a gyerekekkel. A szilva feldolgozásához kapcsolódó hagyományok (például szilvalekvár, aszalt szilva, cibere készítése) tanulmányozása, gyűjtése sok érdekességgel szolgálhat. A „szilvás” elő/utótagú településnevek keresése, elhelyezkedésük vizsgálata szintén nagyon érdekes és tanulságos információkat nyújthat.

A **vadkörte** (*Pyrus pyraster*) és **vadalma** (*Malus sylvestris*) – mint ősidők óta ismert és nemesítésbe fogott gyümölcsfák – nemcsak a biológia tanítása során hasznosíthatók. Közismertségük a vizsgálatok ideális alanyává teszi azokat, bármely reál vagy humán tantárgy esetén. Jelenlétük – a többi, ún. kísérő fafajjal együtt – fontos biztosítéka az erdei ökoszisztémák egészséges állapotának, működésének.

Matematika, fizika, rajz és műalkotások elemzése: a rózsafélékre olyannyira jellemző virágok ötsugaras szimmetriáját szépen bemutathatjuk, ha egy viszonylag nagyobb méretű alma/körte virágjának kivágott 1/5-öd-részt egy 72°-ra szétnyitott, ún. szögtükör közepére helyezzük. Ekkor a tükörben látott részekkel együtt kiegészülve pontosan egy teljes virágnak tűnik. Utóbbiból egyet a „trükkös tükrök” mellé helyezve a geometriai összefüggés még szemléletesebb lehet a diákok számára – eltöprenghet-

nek a virtuális és valódi virág (és világ?) kapcsolatán. (A hatás tovább fokozható egy – hasonló elven működő – kaleidoszkóp bemutatásával.) A szögtükör két lapja által bezárt szög (α) és a képek száma (k) közötti összefüggést ($k = 360^\circ / \alpha - 1$) akár több, különböző szimmetriájú virággal is bemutathatjuk a tanulóknak. Például a tükrösen szimmetrikus pillangósvirágúaknál, orchideaféléknél $\alpha = 180^\circ$, sok egyszikű (például tulipán, írisz, liliomok) virágánál $\alpha = 120^\circ$, a kerti iszalagnál (*Clematis* $\times$ *jackmanii*), keresztesvirágúaknál, vagy a mákféléknél $\alpha = 90^\circ$. (Gondolkodni szerető diákoknak a fent említett matematikai összefüggés megalkotását is kiadhatjuk feladatként.) Különböző, sugaras szimmetriát mutató termések/áltermések esetén azok $1/3$, $1/4$, $1/5$ részével a „trükkös tükör” ugyanúgy működtethető.

Fizika, kémia: a savas sejtnedvű vadalma/vadkörte-gyümölcsökből vágott szeletek (mint elektrolitok) segítségével és különböző (standardpotenciálú) fémlemezek, fémkorongok alkalmazásával – az előbbieken említett gyümölcs-elemekkel azonos elven működő – „Volta-elem” is összeállítható. (Itt akár különböző fémpenzeket is felhasználhatunk, illetve – a fémfelületek tökéletesebb érintkezésének érdekében – azokra rásimított, alufóliából kivágott körlapokat is.) „Házi” Volta-oszlopunk elkészítésekor az oxidálódott fémkorongok felületét célszerű alaposan letisztítanunk (dörzspapírral, illetve ecetsavas szódabikarbóna segítségével). Ezután nincs más feladatunk, mint fém1/fém2/gyümölcsszelet-egységeket pakolni egymásra. (Az eszközhöz természetesen más, lédús és savas gyümölcsök-zöltségek, például kivi, citrusfélék, savanyú uborka, de akár konyhasó-oldattal átitatott papírsebkendő-darabkák, vagy sminklemosó vatta-korongok is felhasználhatók.) Az oszlop két, eltérő fémből álló sarkát (az így nyert galvánelem két pólusát) feszültség/áramerősség-mérő műszerhez kapcsolva detektálható a berendezésben keletkező gyenge egyenáram. (Ezt egyszerű – normál esetben gombellemmel működő – dallamot lejátszó kis eszköz megszólaltatásával még demonstratívabbá tehetjük.)

Fizika: vadalmából/vadkörteből 5-7 darabot azonos helyeken átfúrva és vékony damillal V-alakban (fakeretből/fémrúdból készített állványra) felfüggesztve, ún. *Newton-bölcső* is készíthető. Ez a – nyugalmi állapotban egymással érintkező – golyók (ingák) sorozatából álló készülék kiválóan szemléltetheti a lendület-megmaradás törvényét. Fontos, hogy a damilszálak hossza és a „golyók” tömege azonos legyen, illetve kellően kemény (még éretlen) gyümölcsöket használjunk. Csak így következik be rugalmas ütközés, és az energia (szinte maradéktalan) átadása. Ennek következtében mindig csak a szélső helyzetben lévő „golyók” lendülnek ki.

Kémia, matematika: a még éretlen vadkörteből, vadalmából és fogpiszkálókából akár „ehető” molekulamodellek is megalkothatók a diákokkal. Itt egyszerűbb, az általános és középiskolai kémia tananyagban is szereplő, egyetlen központi atomból és 2-6 (a központi atomhoz adott számban és elrendezésben kapcsolódó) *ligandum*ból álló molekulák (például CH_4 , CO_2 , NH_3 , H_2O , PCl_5 , SF_6) modelljeit célszerű elkészíttetnünk. Szóba jöhet ismertebb oxosavak (HNO_3 , H_2CO_3 , H_2SO_4 , H_3PO_4) molekula-modelljeinek, vagy akár összetett ionok (például H_3O^+ , OH^- , NH_4^+ , SO_4^{2-} , PO_4^{3-} , NO_3^- , CO_3^{2-}) részecske-makettjeinek megalkotása is. (Szükséges esetben a

kötő és nemkötő elektronpárokat is megkülönböztethetjük eltérő színű és alakú termések alkalmazásával.) A különböző szimmetriájú részecskék téralkatának alapesetei (például V-alak, szabályos tetraéder, trigonális piramis, oktaéder) kiválóan demonstrálhatók a segítségükkel. (Természetesen más, kellően kemény állagú és gyakoribb termés/áltermés, például csipkebogyó, szőlő, galagonya, paradicsom is színesítheti a felhasznált anyagok választékát.)

Biológia-egészségtan, kémia: a vadkörte, illetve a vadalma terméseinek kedvező táplálkozás-élettani tulajdonságairól (például magas pektintartalom, fertőtlenítő hatás, az ízanyagok gazdagsága), illetve a tradicionális táplálkozásban betöltött szerepéről (például édességek, szörpök, mártások, gyümölcslevek alapanyagaiként) feltétlenül meg kell emlékeznünk. Az élelmiszerek tartósításának népi hagyományai (aszalás, savanyítás) kapcsán szintén figyelmet érdemelnek. Fontos az erdei ökoszisztémákban betöltött jelentőségük, illetve a tejsavas és/vagy alkoholos erjedési folyamatokban játszott szerepük. Az összetört („dzsamált”) és vízzel felöntött gyümölcsök levének növekvő savtartalma több napon keresztül is figyelemmel kísérhető. Ez akár egyszerű univerzál-indikátoros pH-papír, vagy egyéb indikátorok segítségével is történhet, de akár pontosabb, mennyiségi vizsgálatot is végezethetünk a tanulókkal (pH-mérő műszerrel, vagy sav-bázis titrálással).

Magyar nyelv és irodalom, történelem, rajz és műalkotások elemzése: a vadkörtefa számos ismert népmese szereplője (például Mátyás király és a vadkörtefa, A kakas és a pipe, A szorgalmas és a rest lány). A „cider” alapanyagához teljesen hasonló vadalmavíz (mint tradicionális és egészséges „üdcsi”) készítésének módjáról emlékezik meg egy, a Zempléni-hegységből, Baskórol származó, és egyben a település nevének eredetét magyarázni próbáló kis történet is: „... Egyszer előzönlöttek a törökök. A török basa bement egy házhoz vizet kérni. A magyar asszony mondta, hogy ott van a vadalmavíz a hordóban, igyon. Amikor behajolt a hordóba, az asszony bárdal levágta a fejét. Aztán elvágta a ló kötelét. Az elfutott a faluba. Látták ezt a törökök. Úgy megrémültek, hogy azonnal elfutottak... Azóta lett a falu neve Basa, Baskó.” (Ujváry, 1957) A fenti történetekhez, mesékhez a tanulókkal illusztrációkat készíttethetünk, illetve akár „forgatókönyvet” is írathatunk. Ezeket felhasználva (humoros formában) eljátszathatjuk/elbáboztathatjuk azokat a gyerekekkel – akár az adott vadgyümölcsökből készített bábfigurákkal is.

Összegzés és módszertani tanácsok

A felsorolt növényekkel kapcsolatos ismeretek tehát változatos formában és módszerekkel kombinálva építhetők be az általános és középiskolai tananyagba. Szerepelhetnek átlagos tanórák vagy bemutató órák keretében, de tanórán kívüli foglalkozások (például szakkörök, előkészítők) során is. Akár projektnapok, bennmaradás hétvégék vagy a kutatók éjszakájához kapcsolódó események programjába is beilleszthetők. A kapcsolódó ismeretek egy vagy több tanévre ütemezve is átadhatók. Egy tanéven belül a virágzási, illetve gyümölcsérési időszakot és az évszakos sajátosságokat célszerű

figyelembe venni. Például szeptember: cseresznyeszilva, október: sulyom, november: vadalma/körte, téli-kora tavaszi hónapok: káposztafélék. Májusban a fekete bodzával célszerű folytatni, majd a hársfélékkel zárni az „évadot” júniusban. Ez utóbbi időszak – a hársfajok virágzásának (hazánkban általában május végére-június elejére tehető) időpontja miatt – egyébként is az utolsó tanítási napokra esik. Ilyenkor a játékos, az addig megszokottól eltérő módszerek is előkerülhetnek a módszertan eszköztárából.

Az összes, bemutatott növény esetében gasztronómiai ismeretekkel is gazdagíthatjuk tanulóinkat. A különböző gyümölcslevek és -főzetek (hársfatea, bodzaital, almavíz) készítése és fogyasztása nemcsak érdekesség, hanem maradandó élményt jelenthet kicsik és nagyok számára egyaránt. A vitaminokban és rostban gazdag szilvalekvár, az aszalt vadkörte, vagy a savanyított káposzta elkészítése során nemcsak az egészséges táplálkozást népszerűsíthetjük, hanem kooperatív és kommunikációs készségüket is erősíthetjük. A sulyom termésének felhasználása: például a lisztjéből sült pogácsa, a sulyommártás, esetleg a sulyomlekvárral töltött csokoládé elkészítése) pedig már a gasztronómia egy magasabb szintjét jelenti – amellet a hagyományok megőrzését is segítheti.

Mindezen tevékenységek a kreativitás és a kezűgyesség fejlesztéséhez is hozzájárulhatnak. Ilyen lehetőség például (a szürrealizmus és a dadaizmus korai előfutárának tartott) Giuseppe Arcimboldo, 16. századi olasz festőművész gyümölcsökből alkotott, groteszk, mozaikszerű portréinak tanulmányozása (például abból a szempontból, milyen korabeli gyümölcsök, zöldségek, termések és milyen gyakorisággal fordulnak elő képein). Akár a gyerekekkel is készíttethetünk hasonló alkotásokat a bemutatott növények felhasználásával. (A művészetek és a botanika kapcsolata azóta is számos kutatót foglalkoztat. Erről a témáról hallgathattak előadást a közelmúltban az érdeklődők Christopher Dresser, 19. századi tervezőművész és művészettörténész munkásságával és annak növénytani vonatkozásaival kapcsolatban.

A lehetőségek sora „tart a végtelenhez”... Minden ötletből újabbak születhetnek, amelyeknek csak kreativitásunk és – időbeli korlátainkból adódóan, kémiai kifejezéssel élve – „szabad vegyértékeink” száma szab határokat.

Felhasznált irodalom

- Balassa Iván: Lápok, falvak, emberek. Bodrogköz. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1975.
- Dresser, Christopher: Botany as Adapted to the Arts = The Art Journal, Vol. 19. 1857., 17–19, 53–55, 86–88, 109–111, 249–252, 340–342. o.
- Egri Károly: „Színes és robban...” – játékos kémiai tanulókísérlet – ötletek az általános és középiskolai oktatásban. = <https://docplayer.hu/48100728-Szines-es-robban-jatekos-kemiai-tanulokiserlet-otletek-az-altalanos-es-kozepiskolai-oktatásban.html>
- Évszázadokra elfeledték, aztán Salvador Dalí is megihlette = hvg.hu, 2018. július 11. (https://hvg.hu/kultura/20180711_Evszazadokra_elfeledtek_aztan_Salvador_Dali_is_megihlette)
- Frank Tamás: Az erdők világa. Pro Silva szemléletű természetes folyamatokra épülő erdőgazdálkodás. In: Gécziné Nagy Mária – Géczi István. (szerk.): Húsz éves a Zempléni Tájvédelmi Körzet (előadássorozat) 2004. 8–12. o.

- Gimesy Péter: Christopher Dresser és az art botany, avagy a botanikai formák művészete. XI. Ütközéspontok konferencia, Szekszárd, 2024. március 22–24. Előadások absztraktjai. Szekszárd, 2024. 59–60. o.
- Hajdú Mihály: Családnevek enciklopédiája. Leggyakoribb mai családneveink. Tinta Kiadó, Budapest, 2010.
- Játékfigyver. In: Magyar néprajzi lexikon, 2. kötet. Főszerkesztő: Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. o.
- Kieselbach Gyula: A sulyom. = Természettudományi Közöny, 75. kötet, 1943. 1139–1150. füzet, 112–117. o.
- Nadalién: Hársfa = A Kutató Boszorkány, 2022. január 8. (<https://thelearningwitch.blog.hu/2022/01/08/harsfa>)
- Simon Tibor: Adatok a Zempléni-hegység flórájához (1950–1980) és a Carpathicum flórahatar kérdése. = Botanikai Közlemények 92. évf. 2005. 71–86. o.
- Sulyom = Terebess Online (<https://terebess.hu/tiszaorveny/vadon/sulyom.html>)
- Szélesi Ferenc: Gyerekkorunk nagy kedvence – A mirabella, vagyis a fosóka szilva! = Agrárodal, 2022. augusztus 30. (<https://www.agraroldal.hu/fosoka-szilva.html>)
- Szőőr Bea: Egy csepp Tisza-tó – Ahol sulyomból készítik a csokoládét = Agroforum Online, 2023. január 26. (<https://agroforum.hu/szakcikkek/kitekintes/egy-csepp-tisza-to-ahol-sulyombol-keszitik-a-csokoladet/>)
- Török Tibor – Maróy Péter: Genetika BS. Szegedi Egyetemi Kiadó, Szeged, 2009.
- Tuba Zoltán: A Bodrogköz etnobotanikájáról. In: Frisnyák Sándor – Tuba Zoltán (szerk.): Bodrogköz. A magyarországi Bodrogköz tájmonográfiája. Lorántffy Zsuzsanna Szellemében Alapítvány, Gödöllő–Sárospatak, 2008. 645–657. o.
- Ujváry Zoltán: A vadontermő növények szerepe a táplálkozásban az abaúj-zempléni hegyvidéken = Néprajzi Értesítő, XXXIX. évf. 1957. 231–244. o.

(Az internetes források utolsó megtekintése egységesen: 2024. július 31.)

BOLVÁRI-TAKÁCS Gábor

Zemplén és Sárospatak az első Magyarország útikönyvben, 1955

Adalékok a Nagy Imre-féle
„új szakasz” politikájához

I. Bevezetés

1967-ben terjedelmes *Magyarország* útikönyv jelent meg a Medicina Könyvkiadó Panoráma szerkesztőségének *Útikönyvek* sorozatában. A tizenhárom fős szerzői-szakértői munkaközösség közel hétszáz oldalas, több száz fekete-fehér fényképet és 62 színes nyomású városrész-térképet tartalmazó kiadványt készített, amely közel húszezer példányban került a boltokba. A kötet előszavában visszatekintettek a Panoráma Idegenforgalmi Szerkesztőség eddigi tíz évének eredményeire, a száznál több kisebb-nagyobb útikönyvre, a hazai és külföldi látóvalakat tárgyaló sorozatokra, majd így folytatták: „Csak éppen a Magyarországot *egészében* ismertető nagy útikönyv kiadása váratott magára mind a mai napig. Ezt az adósságot törlesztjük le most, amikor letesszük az olvasó asztalára a Magyarország c. útikönyvet.”¹

A figyelmes olvasó ennél a mondatnál alkalmasint meghökken és visszalapoz a címdalra, és igen, jól emlékezett: a cím alatt ugyanis ez áll: „második kiadás”. Hogy is van ez? Miféle „adósságról” beszélnek, ha ez a második kiadás?

A választ azonnal megkapjuk: „Hazánk egészéről csak kisebb, elnagyolt publikációk láttak napvilágot.” – folytatódik a szöveg. – „Kivétel csupán az 1955-ben megjelent Magyarország útikönyv volt, amely azóta számos idegen nyelven is szép sikert aratott. Ez azonban céljánál, felépítésénél, műfajánál fogva sokkal közelebb állt a szépirodalomhoz, ha úgy tetszik az »útleíráshoz«, mint a mai értelemben vett »útikönyvhöz«. Meleg színekkel festett képet adott hazánk tájairól, városairól, de a gyakorlati szempontú tájékoztatást már csak hangvételenél fogva sem szolgálhatta.”² A helyzet tehát a népmesei „hoztam ajándékot meg nem is” paradoxont idézi: készült ugyan *Magyarország* útikönyv, tehát a mostani nem lehet „első kiadás”, de mivel nem tekinthető „igazi” útikönyvnek, mégis csak ez az „első”.

A fenti ellentmondás e sorok írójának felkeltette a figyelmét. Hogyan készülhetett el ez a kiadvány a Rákosi-korszak közepén? Mit jelent a „szépirodalomhoz közelebb álló” útikönyv? S azon túlmenően, hogy műfajában az *első*, fontos sajátos-

sága, hogy szemléletében a Nagy Imre miniszterelnök nevével fémjelzett 1953 utáni időszak „emberarcú szocializmus” eszméjét tükrözi. S talán az sem érdektelen, mivel és hogyan ajánlották *akkoriban* a turisták figyelmébe Zemplént és Sárospatakat.

II. A Magyarország útikönyv áttekintése

Az 1955-ös *Magyarország* útikönyv³ az IBUSZ (Idegenforgalmi Beszerzési, Utazási és Szállítási Részvénytársaság), a korabeli Magyarország monopolhelyzetben levő utazási irodája kiadásában jelent meg, pontosan 50.500 példányban. A B/6 formátumú, vászonkötésű, igényes kivitelű kötet 648 oldalt számlált. Készítette „a *Magyarország* útikönyv idegenforgalmi szakírói munkaközössége” (Huba László, Lipták Gábor, Pap Miklós, Pán Imre, Szitnyai Jenő és Zákonyi Ferenc), szerkesztette Boldizsár Iván. A kolofon szerint a kiadványt a Budapesti Szikra Nyomda rekordsebességgel készítette el: a kéziratot 1955. január 20-án adták nyomdába, március 19-én impri-málták és március 26-án megjelent.

A kötet különlegessége, hogy nem fotókat tartalmaz, hanem közel hétszáz (!) színes illusztrációt (látóvalók, nevezetességek, tájak, épületek, életképek stb.), amelyek között találunk néhány korabeli metszetet, egyébként kortárs képzőművészeti alkotások, akvarellek, grafikák. A névsor magáért beszél; a teljesség igénye nélkül a főbb alkotók: Bálint Endre, Hincz Gyula, Kádár György, Kondor Lajos, Köpeczi Boóc István, Molnár C. Pál, Nagyajtay Teréz, Piros Tibor, Reich Károly, Szabó Vladimír, Szűcs Pál, Toncz Tibor, Varga Nándor Lajos, Würtz Ádám, Zádor István.

Az 1967-es kötet előszava szerint az 1955-ös útikönyv nem gyakorlati irányultságú. Ez a megállapítás annyiban nem igaz, hogy van *Útikalauz* című fejezet (601–638. o.), amely – a korabeli viszonyokhoz képest – részletes információkat közöl: vidéki IBUSZ-irodák, vasúti pályaudvarok, menetdíj-kedvezmények, budapesti és vidéki szállodák, éttermek, szórakozóhelyek, színházak, mozik és hangversenyertermek, múzeumok és könyvtárak, gyógyfürdők, kirándulóhelyek, turistaházak, sportlétesítmények, természetvédelmi területek, népművészeti, vadászati és halászati útmutató.

Nem kevésbé érdekes az útikönyv szerkesztőjének személye. Boldizsár Iván (1912–1988) újságíró, író, kritikus, a Rákosi- és a Kádár-korszak vezető publicistája, a 60-as évektől a Kádár-rendszer véleményformáló értelmiségi vezéralakja volt. Fia Boldizsár Miklós drámaíró, menyé Koncz Zsuzsa énekesnő. A 30-as években orvosi és bölcsész tanulmányokat folytatott, megtanult angolul, franciául, németül, oroszul. Újságíróként az *Új Nemzedék* és a *Nemzeti Újság* munkatársa, később a *Pester Lloyd* szerkesztője. Vonzódott a népi szociográfiához, szerkesztette a Cserépfalvi Kiadó falukutató könyvsorozatát, tudósított a dán agrármodellről és a népfőiskoláról.⁴ A szovjet hadifogság után előbb a *Szabad Szó*, majd az *Új Magyarország* szerkesztője, 1946–47-ben a párizsi béketárgyaláson a magyar küldöttség tagja, 1947–51 között külügyi államtitkár, illetve miniszterhelyettes (például Rajk László külügyminiszter mellett). Ehhez képest – Rákosi személyes megbízásából – a Rajk-perről tudósító külföldi újságírók koordinátora és a perről szóló tudósítás szerzője. „Életem mély-

pontja.” – írta erről később.⁵ 1951-től a *Magyar Nemzet* főszerkesztője, egyidejűleg 1951–54-ben az Országos Béketanács *Béke és Szabadság* című képes hetilapjának főszerkesztője.

Boldizsár 1953-tól aktívan támogatta Nagy Imre „új szakasz” politikáját. Közismert, hogy a „fordulat éve” (1947) után az állami pozíciók szintjén megerősödő, majd kizárólagossá váló kommunista pártvezetés Rákosi Mátyás pártfőtitkár és 1952-től miniszterelnök irányításával az ország fejlődését teljes egészében szovjet útra terelte. Sztálin 1953-ban bekövetkezett halálakor a Szovjetunió élére ún. „kollektív vezetés” került, amely erőteljes elvárásokat támasztott valamennyi kelet-európai ország – közte Magyarország – felé a politikai struktúra átalakítása, különösen az összevont pártfőtitkár-miniszterelnök funkciók megszüntetése érdekében. Ennek lett a következménye 1953 júliusában a Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottságának és Titkárságának átszervezése és Nagy Imre kormányfővé választása. Az „új szakasz” politikáját Nagy Imre kormányprogramként hirdette meg, s a korábbi társadalmi-politikai-gazdasági túlkapásokkal szemben emberarcúbb szocializmusra törekedett – ha ez a fogalom egyáltalán értelmezhető. A párt vezetője azonban továbbra is Rákosi Mátyás maradt, aki – párhuzamosan a szovjet párton belüli hatalmi harcokból győztesen kikerülő Hruscsov megerősödésével – 1955-re visszavette az irányítást. Nagy Imrét leváltották a kormány éléről és 1956 októberéig nem jutott politikai szerephez.⁶

Az „új szakasz” részét képezte az addigra teljesen kiüresedett népfrontmozgalom újjászervezése. 1954 októberében megalakult a Hazafias Népfront (HNF), amelyben Boldizsár aktív szerepet vállalt: az Országos Tanács tagjává választották, a *Magyar Nemzet* pedig a mozgalom napilapja lett. 1955 májusában, amikor Nagy Imre távozni kényszerült a HNF alelnöki tisztségéből, Boldizsár is lemondott OT-tagságáról és a *Magyar Nemzet* főszerkesztéséről.

A *Magyarország* útikönyv Boldizsár által jegyzett előszava sok mindent elárul a kötet céljáról, jellegéről, szemléletéről; s kitűnik Boldizsárnak a Nagy Imre-féle „új szakasz” politika felé irányuló szimpátiája. (Az előszót a következő fejezetben közöljük.) Az útikönyv megjelenése önmagában jelzi, hogy az addigi „vas és acél ország” célkitűzéshez képest valóban előtérbe került az életszínvonal-emelés és a dolgozói jólét kérdése. A sztálinista retorika egyébként is a szervezett munkásüdültetést preferálta, szemben az egyéni ízlésen és választáson alapuló szabadidő-tervezéssel. Márpedig ez a kiadvány egyértelműen az utóbbi célt szolgálta. Boldizsár fogalmazásmódja – és ezzel egybecsengően az egész útikönyv hangvétele – tényleg szépirodalmi sugallatú. A honismeret és a szülőföld-szeretet ez a fajta ötvözése Szabó Zoltán *Szerelmes földrajz*ának stílusjegyeit idézi.⁷ Aligha tévedünk, ha ebben a harmincas évek népi szociográfiájának reminiscenciáját fedezzük fel, főleg, hogy Boldizsár és Szabó annak idején több közös akcióban (folyóirat-alapítás, könyvkiadás) részt vett.⁸ A szerkesztő persze bőségesen hivatkozik a szocialista Magyarország utóbbi tíz évének eredményeire és a szovjet példákra, hiszen a kötet a felszabadulás tizedik évfordulójára készült. S éppen emiatt szembetűnő az előszó végén olvasható dátum:

1955. március 15. A nemzeti ünnepnap illetén becsempészése még akkor sem kis teljesítmény, ha a márciusi keltezés az április 4-re történő megjelenést indokolta. (A kolofónból persze kiderül, hogy „előteljesítettek”, s a kötet március végére elkészült.) A „nemzeti” és az „internacionalista” jelleg tervszerűen ideologikus összehangolására legközelebb 1973-ban találunk példát, amikor Forradalmi Ifjúsági Napok (március 15. – március 21. – április 4.) címszó alatt próbálták közös nevezőre hozni 1848, 1919 és 1945 szellemi örökségét.

Boldizsár 1956 októberében újfent hitet tett a Nagy Imre-vonal mellett, s a mindössze négy számot megért *Hétfői Hírlap* főszerkesztőjeként az eseményeket „csodálatos forradalom”-ként aposztrofálta.⁹ Novemberben a szovjetek rövid időre őrizetbe vették. 1957–60-ban az újonnan indult *Hétfői Hírek* munkatársa. Életműve a kádári konszolidáció keretében teljesedett ki, ennek központi eleme az 1960-ban a vezetésével alapított és haláláig (1988) szerkesztett *The New Hungarian Quarterly* című negyedéves kulturális periodika, a nyugat felé irányuló minőségi propaganda bázisa, s a kádári értelmiségi „kiegyezés” egyik eszköze (ehhez elég egy pillantást vetni az első szerkesztőbizottság összetételére: Bognár József, Bóka László, Erdei Ferenc, Jánossy Lajos, Molnár Erik, Németh László, Országgh László, Straub F. Brúnó, Szabolcsi Bence, Tamási Áron, Vajda Imre, Vas István, Zádor Anna).¹⁰ Boldizsár azonos évben született Kádár Jánossal, „nemzedéktársként” könnyen kapcsolatot talált hozzá. Kért és kapott tőle cikket a folyóirat 50., 75. és 100. számaiba, tegező viszonyban álltak.¹¹ Kiváló nyelvtudása és nemzetközi kapcsolatai miatt 1970-ben a Magyar PEN Club, 1984-ben a Nemzetközi PEN Club elnökévé választották. A Rákosi-korszakban öt állami kitüntetést kapott, Kádár alatt 1967-ben Rózsa Ferenc-díjat, 1970-ben József Attila-díjat, 1975-ben „irodalmi-publicisztikai tevékenységéért, a magyar kultúra belföldi és külföldi terjesztéséért” Állami Díjat vehetett át. Megkapta a Munka Érdemrend arany fokozatát (háromszor: 1969, 1972, 1979) és a Magyar Népköztársaság Zászlórendjét (1982). 1985-ben az akkor bevezetett országos listáról parlamenti képviselői mandátumot nyert. Minden műfajban – műfordítóként is – otthonosan mozgott, szinte évente jelentek meg kötetei: regények, elbeszélések, drámák, mesék, filmforgatókönyvek, riportok, esszék, publicisztikák, útinaplók, tudósítások, karcolatok, visszaemlékezések.

Az első *Magyarország* útikönyvet a Boldizsárról szóló lexikoncikk – az 1963-ban megjelent *Magyar irodalmi lexikon* kivételével – érdekes módon nem említi, és nincs róla szó a munkásságát tárgyaló irodalomtörténeti szintézisben sem.¹² Pedig az útikönyv tematikája nem állt távol tőle, később is gyakran publikált hazai és külföldi útibeszámolókat, s az előbbiekből kötetet is összeállított *Szépecske haza* címmel.¹³

Néhány szó a zempléni útleírásokról (amelyet az alábbiakban szintén közlünk). Szokatlan, hogy „Zempléni-hegység” néven említik a tájegységet, és ugyancsak szokatlan a térképen való haladás iránya. A kötet Miskolctól közelít Szerencs, Monok, s onnan Sárospatak felé, majd Erdőbénye, Olaszliszka, Tolcsva következik. Innen a Hernád völgyébe ugrunk, ahol Vizsolyon és Göncön át jutunk Sátoraljaújhelyre (amely megyeszékhely múltja ellenére nem önálló alfejezet) és a környékbeli tele-

pülésekre (Széphalom, Hollóháza, Füüzerradvány). Ezután újabb ugrással Tokaj és a tokaji bor következik, Tarcallal együtt, majd átlépve a folyón a Bodroghközben zárjuk az utazást. Egy mai útikönyvben a zempléni várak, a védett természeti értékek vagy a Bodrog folyó önálló fejezetet kapnának, de akkoriban elhagyott várromok, nem létező nemzeti parkok és tájvédelmi körzetek, aktív vízisportra alkalmatlan folyószakaszok jellemezték a vidéket. A szövegben sajnos több pontatlanság előfordul, ezeket lábjegyzettel láttuk el. Mindezek ellenére az útikönyv, a történelmi és természeti értékeket elismerve, szeretettel fordult a térség felé, általában releváns információkat közölt, s ilyen módon alkalmas volt a figyelem felkeltésére e Budapesttől távoli országrész iránt. S ennél többet az olvasók akkor – 1955-ben – aligha várhattak.

Az 1956 utáni kádári konszolidáció keretei között folytatódott a lakosság ilyen jellegű igényeinek kielégítése. Ennek alátámasztására áttekintjük, hogy az útikönyv második kiadásának (1967) megjelenéséig milyen hasonló rendeltetésű művek láttak napvilágot a zempléni térségről. 1958-ban a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Idegenforgalmi Hivatal gondozásában megjelent a *Zempléni hegység útikalauz* zsebkönyv,¹⁴ s ugyanezen évben a Bibliotheca Kiadó *Magyar tájak* sorozatában Tamaskó Ödön *Zempléni hegység* című, szépirodalmi hangvételű, fotókkal és grafikákkal illusztrált könyve.¹⁵ 1961-ben a Panoráma *Magyarország írásban és képben* kiskönyv-sorozatának 6. köteteként látott napvilágot Ába Iván: *Budapest–Tokajhegyalja–Sárospatak* című munkája,¹⁶ 1967-ben pedig a *Zempléni-hegység útikalauz* második kiadása.¹⁷

III. A Magyarországi útikönyv szerkesztői előszava

ÜDVÖZLET AZ OLVASÓNAK!¹⁸

Üdvözlés az olvasónak: régi szokás az, hogy az írók, szerkesztők így köszöntik azt, akinek könyvüket szánták s üdvözlés közben el is mondják, mi volt a céljuk, mi vezette tollukat és ecsetjüket. Hadd egészítsük ki most a hagyományos üdvözlést úgy, hogy azzal egyúttal már könyvünk célját és íróinak szándékát is jelezzük: üdvözlés az olvasónak és az utazónak!

Ez a mi vaskos, színes könyvünk, mely tervezőinek, szerkesztőinek, íróinak, rajzolóinak már összeállítása közben is annyi alkotói gyönyörűséget, hazafiúi örömet és büszkeséget szerzett, ez a könyv, melyet egyformán szántunk az útipoggyász nélkülözhetetlen kellékének és a könyvespolcok bibliofil ékességének; ez a könyv, melyet az olvasó most nézeget, színeit, ízeit, mondatait kóstolgatja, ez a kötet: Útikönyv. Ezért szól az üdvözlés egyszerre az olvasónak és az utazónak. Útikönyvünk célja nemcsak az, hogy útnak indulás előtt vagy utazás közben forgassák, hogy a magyar dolgozó évi szabadságideje előtt tájékozódják bükkü sétáiról, Sztálinváros lelkesítő alkotásairól, Eger vagy Sopron ódon titkairól, kis nógrádi falvak vagy alföldi városok régi és új arculatáról. Ez ennek az Útikönyvnek fontos és elsőrendű, de csupán az egyik célja.

A másik az, hogy megismertesse az olvasóval hazánk tájait és városait, műemlékeit és szocialista létesítményeit, a Mátra és a Pilis hegységei mellett az új, a népi

demokratikus ember, a szabad magyar nép tetteinek csúcsait is. Tehát ez a könyv nemcsak útikalauz, hanem olvasmány is. Úgy képzeljük, hogy az olvasó a hosszú téli estéken elő-előveszi a polcra az Útikönyvet és belelapoz, beleolvas, ismerkedik szóban és írásban szülőföldünkkel.

Természetes, hogy nem lehet – és ki is akarná? – különválasztani az olvasót és az utazót. Könyvünk elérte célját akkor, ha a mai olvasóból holnap utazó lesz; ha e könyv fölé hajolva nagy, boldog nyári útitervet születnek. Ez az útikönyv tehát nem „bedeker”¹⁹ a szó régi értelmében, hanem a honismeretnek és a szülőföld szeretetének kézikönyve.

Új műfaj tehát s ezt nemcsak azért említjük, hogy az olvasótól otthon a kályha mellett és még inkább az utazótól városnézés, barangolás közjén az úttörő munkát megillető megértést kérjünk. Új műfaj a mi Útikönyvünk, melyhez hasonló magyar nyelven még nem jelent és nem is jelenhetett meg. Kiadtak a felszabadulás előtt is útikalauzokat, de ezek nem voltak egyebek magyarra fordított „bedekereknek”, kis példányszámban készültek ama kevesek részére, akik akkor utazhattak. Csak népi demokratikus országban lehet gondolni arra, hogy ötvenezer példányban jelentessünk meg nemes nyomdai kiállításban, több színben, választékos stílusban útikönyvet. Csak a szocializmust építő ország dolgozója annyira gazdája hazájának, hogy azt minél jobban meg szeretné ismerni; és csak a mi hazánk adja meg a lehetőséget a fizetett szabadsággal, a kedvezményes üdüléssel a dolgozók legszélesebb rétegeinek, hogy valóban bejárassák, megismerhessék szabad hazánkat. Kapitalista vállalkozó szellem sohasem hozta és nem is hozhatta volna létre ezt az útikönyvet, csak népi demokratikus államunknak és azon belül a közlekedési- és postaügyi minisztériumnak áldozatkészsége és fogékonysága a művészi kivitel és az igényes tartalom iránt.

A szerkesztés nehézsége nem az volt, hogy mit írjunk meg, mit rajzoltassunk le, mit festessünk meg, hanem az, hogy mit hagyjunk ki. Alaposan megismertük a bőség zavarát. Milyen gazdag a mi hazánk! Mennyi ismert és hány rejtett vagy elfeledett szépsége van országunknak! És mennyi benne az új, a három- és az öt-éves terv-adta gazdagság, amit még semmiféle útikönyv nem vehetett számba! Az új műfaj egyik nem éppen könnyű feladata az volt, hogy ha a terjedelem szabta határok miatt le is mondtunk egyes részletekről, minél teljesebb képet adjunk mindarról, ami Magyarországon felszabadulásunk tizedik évfordulóján érdemes és értékes látnivaló. Nem elégedtünk meg a felsorolással, hanem mindenütt igyekeztünk érzékeltetni a táj szépségeit, a városok jellegét, a régi és az új hagyományok szellemét, azt az „édes honni lég”-et, miről Csokonai sóvárogva énekel és ugyanakkor az új magyar honfoglalásnak, első szabad évtizedünknek nagyságát és pártosát, a nemzeti múlt emlékei mellett épülő szocializmusunk műveit.

Segítségül hívtuk nemcsak művészeink ceruzáját, ecsetjét és fantáziáját, de költőinket és íróinkat is. Jóformán nincs Magyarországnak olyan szöglete, amely költőinket meg ne ihlette volna, nincs olyan tája, melynek láttára verssorok ne csendülnek meg emlékezetünkben, nincs olyan városa, mely be ne vonult volna az irodalomtör-

ténetbe is. Az olvasónak és utazónak kezét, útiterveit és képzeletét e könyvben olyan kalauzok is vezetik, mint Petőfi, Arany és Jókai, Ady Endre és József Atilla.

E könyv vezérlő csillaga a hazaszeretet. Ezért úgy mutatja be a látnivalókat, a nevezetességeket, az emlékeket, az ódon házakat s az új üzemeket, egyetemeiket, intézményeket, hogy mindenütt felvázolja nemzeti múltunknak a helyhez illő adatait, népünk szabadságharcának dicső mozzanatait és a magyar munkásosztály hősi küzdelmének legfényesebb lapjait. „Nyolc századoknak vérzivatarjai közt rongált Budának tornyai állanak”²⁰ – idézzük a Gellért-hegyi Szabadság-szobor mellől letekintve a költőt; sokat megemlítünk a nyolc századból is, a vérzivatarokból is, elrövedezünk a Zsigmond-korabeli, nemrég feltárt bástyánál,²¹ Mátyás király tudós pompájának emlékénel; felidézzük a magyar lovagvilág száz színét, a Corvina-könyvtár csodás gazdagságát, az igazságos király népszerűtő szellemét. Megállunk az első budai főiskola, az első nyomda még meglévő épületeinél s visszatekintünk a gazdag és mai is termékenyítően ható magyar múltba, különösképpen a szabadságharcok emlékeire, azokra a szentelt helyekre, ahol Dózsa, Bocskai, Rákóczi, Kossuth, Petőfi, Táncsics írt, beszélt, küzdött, szenvedett a népszabadságért és azokra a budapesti és vidéki egyszerű házakra, titkos nyomdákra, illegális találkozóhelyekre és börtönökre, ahol a forradalmi magyar munkásmozgalom hősei és vértanúi készítették elő munkájukkal és sokszor vérük hullásával, életük feláldozásával a jobb, a szocialista magyar jövőt, a mi jelenünket és holnapunkat. Itt van előttünk, Európa egyik legszebb látványa tárul elénk a szabadság szobra mellől. Mihez fogható ez a folyó, ez a város, a hegyek és a lapály, az ódon vár és az új gyárak? Moszkva a Lenin-hegyről, ahonnan Napóleon nézte veresége előtt, ahol most az új egyetem tornyosodik,²² Párizs a Pont Neuf-ről, Róma a Pincióról – talán nincs is több ehhez hasonló a világon. Lehet, hogy olyik szebb: nekünk ez a legdrágább, mert gyönyörűsége, mert a miénk és mert szabad.

Szívünknek, elménknek és ennek az Útikönyvnek az érdeklődése e nagy hagyományok mellett elsősorban a mai élet látható jelei, a mi szocializmust építő népünknek vasbetonból és ércből készült, s ércnél maradandóbb monumentumai felé fordul. Itt van mindjárt mellettünk a Gellért-hegyen a felszabadulás gyönyörű emlékműve. Érdemes elnézni roppant és mégis kecses arányait, elolvasni magyarul és oroszul a hazánk felszabadításáért elesett szovjet hősök emlékére bevésített sorokat. Szeretettel és kegyelettel emlékezünk reájuk. Úgy emlékezünk a legméltóbban, ha halálukra az élettel válaszolunk, a mi életünkkel.

Szeretjük a Duna széles kanyarját, és rajta külön büszkeségeinket, az újjáépített drága hidakat: szeretjük az épületeket és a reggeli fényben megcsillanó ablakokat; szeretjük itt balra a Vár meghitt tereit és két könyök széles sikátorait, palotácskáit, melyeken művészettörténetet lehet tanulmányozni és szeretjük ott lenni a házak tengerében a sok kis szigetet, a Hunyadi teret és a finom Belvárosunkat; szeretjük az új Angyalföldet és minden pontját a mi Budapestünknek; szeretjük a dombokat itt a hátunk mögött és a távolból sejlő erdőket, az öreg Műegyetem új épületeit itt lenni jobb kéz felől és ott egyenesen szemben az Opera kupoláját, a Sztálin út²³ sugarait és messze-messze a Népstadion²⁴ merész, ferde falait és hatalmas, tojásdad karéját.

De jó innen letekinteni és mint a térképen, de mint a történelemben is, ujjunkkal és képzeletünkkel kitapintani a budapesti tájat és a budapesti évszázadokat és ezt az új évtizedet, a legnagyobbat.

Mily jó érzés, hogy a gyárak füstölgő kéményeit innen a magasból is nevükön nevezzük: az ott Csepel, melynek homlokára Rákosi Mátyás nevét most öt esztendeje, felszabadulásunk félétvezetes fordulóján írták fel;²⁵ az a Röck Gépgyár, melynek új és már megszokott neve „Április 4”,²⁶ szintén a felszabadulásra emlékeztet, az ott távolabb a Láng,²⁷ ez itt a budai oldalon a „Goli”,²⁸ ha megerőltetjük szemünket, láthatjuk az Egyesült Izzót²⁹ és tovább jobbra egy képzeletbeli köríven, az óramutató járásának irányában a MÁVAG és a Ganz Vagon műhelyrengetegét és magasépületét.³⁰ Itt nem messze a Gellért-hegytől, a Rózsadomb tövében egy új üzem, villának is beillene, a Ganz Villany:³¹ mind megkeresi őket a szem és megnyugszik a szív. Ez mind a miénk, a dolgozó népé, örökké és visszavonhatatlanul, mint maga a magyar szabadság. Ezt a sok szépséget és erőt mind megkíséreltük az Útikönyvben megérezéltetni, rámutatni, egységbe fogni.

Új műfaj az Útikönyv s a leginkább ez az új benne. Az első olyan összefoglaló idegenforgalmi, turisztikai és honismereti könyv, amelyben megfelelő súllyal szerepelnek első tíz évünk nagy alkotásai. Itt nem egyszerűen a politikai szempont, a hazafiúi büszkeség vezetett bennünket, hanem az a meggyőződésünk is, hogy mint úti látványosság is az új a legérdekesebb a mai Magyarországon. Ezért írtuk le idegenforgalmi részletességgel Sztálinvárost, Komlót, Inotát.

Persze könyvünk Útikönyv s nem történelmi emlékeztető vagy a szocializmus építésének útmutatója. Célja az, hogy kedvet teremtsen az utazáshoz és hogy utazás, városnézés, természetjárás közben az olvasó-utazó látva lásson. Nem feledkeztünk meg természetesen arról, hogy felhívjuk a figyelmet egy-egy város legszebb pontjára, a legjobb bort mérő vendéglőkre. Elmondjuk, hol a legselyemesebb a balatoni homok, hol a legtündéribb a Duna-kanyar kilátása, hol méri a legjobb bort, hol a legszínesebb a bükki körkép, hol találkozhatunk szelíd őzikével, de azt sem hallgatjuk el, hogy Tiszán innen, Dunán túl, hol látogathatjuk meg a legjobban dolgozó, legérdekesebb termelőszövetkezeteket, népi fazekasokat vagy új, szocialista tervezésű lakótelepeinket, óvodáinkat, iskoláinkat.

Még néhány szót az Útikönyv beosztásáról. Budapesttel kezdődik, mert hazánk fővárosa a legfőbb látnivaló is. A budai kirándulóhelyekről külön térkép tájékoztat. Általában minden olyan tájegységről, amely a természetjáróknak gazdag terepet nyújt a sportra és a barangolásra, külön térképet közlünk. Érdekessége az Útikönyvnek hazánk néprajzi térképe. A hagyományos, színes népviseletre és a népi művészet egyéb jelenségeire mindenütt a szövegben is felhívjuk a figyelmet.

Budapest ismertetése után a Dunántúl következik, hazánknek látnivalókban, műemlékekben és új alkotásokban egyaránt leggazdagabb része. Ahhoz, hogy a Dunántúl minden szépségét az Őrség ősi falvaitól a tatabányai medence kincseiig mind felsoroljuk és ismertessük, legalább ugyanekkora kötetre lenne szükségünk, mely csak a Dunántúllal foglalkozik. Egyszer talán erre is sor kerül. Észak-Magyarországot

mutatja be a következő rész. Ez a természetjárók, a hegymászók, az erdőkedvelők paradicsoma, de itt van a miskolc-borsodi régi és új iparvidék s itt rejtezik a nógrádi hegyek közt a magyar nép ősi művészetének száz és egy bűvös-bájos emléke is. Az utolsó nagy fejezet az Alföld. Általános hiedelem még ma is hazánkban, hogy az Alföldön nem sok látnivaló van. Szeretnők, ha az útikönyv is hozzájárulna ennek a tévhitnek az eloszlatásához.

Az Útikönyvet végül a szónak szűkebb értelmében vett kalauz zárja le. Általános tudnivalók mellett itt található az IBUSZ-fiókok névsora, szállodák, éttermek, vendéglők, múzeumok, színházak felsorolása, szóval mindaz, amire az utasembernek az útiterv összeállításakor vagy már útközben szüksége lehet.

Az Útikönyv hazánk felszabadulásának tizedik évfordulójára jelenik meg. Ez a tudat rendkívüli örömmel tölti el azt a munkaközösséget, amely odaadó munkájával e könyvet létrehozta. Az az óhaj, hogy e nyomdatechnikailag igen bonyolult könyv 1955. április 4-re elkészüljön, valósággal szárnyakat adott a Budapesti Szikra Nyomda vezetőinek és nyomdászainak; az ő éjt nappallá tevő, igényes és pontos munkájuk nélkül e kötet nem büszkélkedhetné a megjelenési dátumhoz némiképpen méltó nyomdai és könyvészeti kiállításával. Nyomdászokat, szerkesztőket, rajzolókat az a szándék vezérelte, hogy olyan Útikönyvet készítsünk, mely a felszabadulás tizedik évfordulóján hirdeti a párt politikájának helyességét, megmutatja győzelmeinek számos jelét, bizonyosságot tesz a szocializmust építő magyar nép alkotó ereje és békevágya mellett és ugyanakkor szabad életünk második évtizedében is tanít a szülőföld megismerésére, forró hazaszeretetre és a felszabadító Szovjetunió iránti ragaszkodásra.

Jó olvasást kívánunk, kedves olvasó. És szerencsés utat!

Budapest, 1955. március 15-én.

B. I.

III. Zemplén és Sárospatak a Magyarország útikönyvben

A ZEMPLÉNI-HEGYSOR³²

Miskolc közlekedési szempontból egy ötágú csillag középpontja, ahonnét öt fontos vasútvonal vezet öt különböző irányban. Ezek közül négyet már bejártunk. Az első a Bükkön át, Eger–Miskolc között; a másik a Bükkalja és az Alföld felé; a harmadik végighalad az iparvidék központján, Kazincbarcikán, Putnokon, egészen Ózdig; a negyedik pedig nekivág a Boldva völgyének az északi barlangvidéknek. Az ötödik út Sárospatak, Sátoraljaújhely, a Zempléni-hegység, Tokaj, Hegyalja és a Bodrogház felé vezet. Látogassuk végig ezt is.

Lassan, kényelmesen indul a személyvonat Miskolcra, mintha időt akarna adni arra, hogy gyönyörködjünk a gyorsan változó tájban. Éppen csak elbúcsúztunk a Bükkötől, de már ott kéklenek előttünk a zempléni hegyek, déli oldalukon az elkülönülő, magában álló Tokaji-heggyel. Délkelet felé az Alföld végtelen rónáját látjuk.

Utunk első jelentős állomása: Szerencs. Fontos vasúti csomópont. Pályaudvarára négy irányból futnak be a vonatok. Az Alföld felől érkező utas első érdekes élménye a több kisebb-nagyobb hegy, amelyek félköralakban futják körül a monoki erdőt. Tizenhárom kis vulkán nyomainak ezek, magasságuk alig haladja meg a kétszáz métert.

Szerencs a kuruc időkben élte fénykorát. Rákóczi Zsigmondot itt választották Erdély fejedelmévé és itt temették el, a református templomban. A vártemplomokra emlékeztető, lőréses fallal körül vett csúcsíves stílusú, zömök épület másik érdekessége egy emléktábla, amely az 1607. évi Bocskai-féle országgyűlést örökíti meg. Az emeletes saroktoronyos Rákóczi-kastély késő reneszánsz stílusban épült. A XIII. századbeli várból ma már csak egy nagyméretű toronyrészlet áll.

A város a századfordulón a hegyaljai borforgalom középpontja volt, ma csokoládégyára, cukorka- és ostyagyártó üzemai révén közzismert. A dombok túlsó oldalán Monok házai fehérlelenek. Monokot külön kis hegycsoport veszi körül: a 340 méter magas monoki hegy,³³ a háromszáz méternél is alacsonyabb Őr-hegy és Kása-hegy,³⁴ a 256 méteres Fuló-hegy. Közöttük és a Hegyalja között kanyarog a Szerencs-patak.

Monokon született 1802. szeptember 19-én Kossuth Lajos. A kedves, földszintes, copf stílusú házat, amelyet néhány év előtt műemlékké nyilvánítottak, emléktábla jelöli. A községnek sok más látnivalója van: a két, 1800 körül épült templom, a régi későbarokk kastély, valamint a toronyos Monoki-várkastély, amelyet egy középkori vár maradványaiból építettek át.

Sárospatak

A Hegyalja és a Bodrogház vidékének legnagyobb városa Sárospatak. Ötven műemlékét tartják számon, ezek között a híres Rákóczi-kastély történelmi nevezetesség, számos történelmi esemény színhelye. Ebben a várban – a Rákócziak ősi fészkeiben –, volt I. Rákóczi Ferenc és Zrínyi Ilona díszes esküvője,³⁵ itt született II. Rákóczi Ferenc,³⁶ aki országgyűlést is tartott a híres Lovag-teremben.

A reneszánsz stílusú vár a XVI. században épült, négy saroktornya közül három még teljesen ép. I. Lipót 1702-ben, a kuruc felkelés leverése után, a vár és kastély egy részét lebonttatta,³⁷ szerencsére így is sok szép része, lakótornya, bástyája maradt ránk.

A Rákóczi-vár ma múzeum, ahová kegyelettel lép be minden látogató. A Vöröstorony, a Perényi-szárny történelmi múltú helyiségei, a lakótorony Lovag-terme, a kápolna, a Rákóczi-szobák és a „sub rosa” terem mind-mind a kuruc szabadságharcok becses történelmi emlékeit őrzik.

A kastély udvarának festett, árkaos, díszes lépcsőháza, az úgynevezett Perényiloggia,³⁸ a reneszánsz ízlésnek talán legszebb magyarországi építménye. A híres „sub rosa” terem onnan kapta nevét, hogy boltíveinek közepén egy gyönyörűen mintázott kőrőzsa díszlik.³⁹ Ebben a teremben Rákóczi szabadságharcának sok fontos politikai mozzanata játszódott le. A patinás falak közt – a Lorántffy-szárnyban – ma festők, szobrászok, művészek dolgoznak: Alkotók Háza lett.⁴⁰ A Bodrog-part festői kanyarulatában mindig látni néhány festőművészt, aki a hangulatos városka egy-egy kedves

részletét örökíti meg vásznain. A gyönyörű kastély és környéke valóban művészeknek való hely. Még a Vár mögötti öreg bástyaomladékokra épülő cigánynegyed is festői látvány. Fenn a hegyek közt, egy elhagyott kőbánya helyén parányi tengerszem csillog a napsütésben.

Sárospatak másik büszkesége: a közel ötszáz éves⁴¹ főiskola. Az ősi pataki kollégiumban tanított Comenius Ámos, a XVII. század kiváló pedagógusa, korának egyik legnagyobb humanista tudósa. Ebben az épületben tanult Bessenyei György, Kazinczy Ferenc, Tompa Mihály, s irodalmi és tudományos életünk sok más kiválósága. A nagymúltú iskola ma a Rákóczi Gimnázium otthona.⁴² A XVIII. században újjáépített barokk palotában 75 000 kötet könyvet és 2000 kéziratot őriznek.⁴³ Műemléknek számít a XV. századbeli gót stílusú katolikus és a XVIII. század végén épült református templom. Utóbbinak nagyharangját I. Rákóczi György fejedelem ajándékozta.

A Bodrog partján épült város környékén sok a kirándulóhely. A legkedveltebb közülük a Nyúlút és a Radvány-völgy.

A Zempléni-hegység fontos, régi fürdőhelye: Erdőbénye 234 méter magasban fekszik a tenger színe felett, 3000 holdas tölgy- és bükkrengetegben. Vasszulfátos ásványvizéről nevezetes. A fürdőház, a szálló és a kút-épület klasszicizáló stílusban épült. Az emeletes barokk Rákóczi-kastély érdekes műemlék.⁴⁴

A szomszédos Olaszliszván a Hegyalja legrégebbi templomát találjuk.⁴⁵ Valószínűleg a XIV. századból való. Csonkatornya – gótikus támpillérekkel és csúcsíves ablakokkal –, még az Árpád-házi királyok idejében épült. A falu szüreti felvonulásai rendkívül látványosak. Bő termés esetén, nagy vigasságok közepette, huszárruhába öltöztetett, hordón ülő fabábut köszöntenek fel tréfás rigmusokkal a fiatalok. Érdemes meghallgatni az ősi kapás-verseket is, amelyeket a felvonulás résztvevői utcahosszat szavalnak.

Tolcsva Erdőbényéhez esik közel. Érdekes látvány templomának árkádok, hagymalakú fatorony sisakja. Az egyik gazdaság telepén még látható az a viharágyú, amellyel a múlt században, külföldi babonák nyomán, a természet ellen hadakoztak a derék szőlősgazdák. Később – amikor rájöttek, hogy a viharágyú semmit sem használ –, a szüreti mulatságok nélkülözhetetlen velejárója lett az éktelen lövöldözés.

A Hernád-völgye

Szőlőkkel borított domboldalakon kanyarog a vonat. Balról a Cserhát, jobbról a Zempléni-hegység kíséri a széles, termékeny Hernád-völgyét. A nép Hideg-völgynek nevezi, mert itt érkeznek hozzánk a Tatra felől a hűvös szelek. Ősi, történelmi táj ez. Minden szurdok, csapás, hegy, dombhajlat a magyar történelem egy-egy hősi, vagy tragikus emlékét idézi.

A vidék látványa azonban nem engedi gondolatainkat a múltba kalandozni. Lépten-nyomon a ma lüktető életének jelenségeire, a táj kialakításának emberi nyomaira bukkanunk. Onga és Alsózsolt között törpe vízierőművek egész sora segíti az öntözésen kertgazdálkodást. A Hernád-völgy Miskolc elsőrendű fontosságú zöldövezete. A környéken fontos ipari nyersanyag-lelőhelyeik vannak. A hegyoldalakban lignitet, üveggyártáshoz szükséges kvarcot bányásznak és a

kohászat egyik fontos alapanyagát, a bentonitot is itt lelik. Rátka, Mád, Erdőbénye, Szegilong, Sárospatak és Füzeradvány kaolint ad, Fony és Regéc⁴⁶ környékén vasoxidot rejt a föld gyomra. Abaújszántó, Kéked és Felsőgagy határában jó- és kéntartalmú források buzognak.

Északabbra festői várromok néznek le ránk a magasból, Regéc, Boldogkő vára sok-sok csatát látott omladéka. Körös-körül erdő és végláthatatlan szőlőkaró-rengeteg. Sok apró község mellett visz el utunk, a domboldalakon mindenütt présházak, pincék kandikálnak ki a zöld lombok közül. Itt-ott szürke kőbányák ásítóznak.

A Hegyköz nyugati kapujában, nyolcszáz éves, ódon, városias jellegű falu nyújtózik a hegyoldalban: Gönc. Országos hírvénevezetessége a gönci hordó. Űrtartalma 140 liter, valamikor Európa-szerte elismert űrmérték volt. Gönci borkereskedők szállították az elmúlt századokban Hegyalja híres borait Lengyelország felé, s a rendelések mindig gönci hordóra szóltak.⁴⁷ Itt fordította magyarra Károli Gáspár a Bibliát, amelyet a szomszédos Vizsolyban nyomtattak ki 1590-ben. A község látnivalói: egy copf stílusú kastély,⁴⁸ a XIV. századbeli kolostor-romok, a hajdani Omodévár⁴⁹ megmaradt faltöredékei és a többszáz éves pincék, amelyek sűrűn behálózják az egész hegyoldalt. A környék fontosabb kirándulóhelyei: Mátyás király kútja, a füzeri és regéci vár, Boldogkőváralja és az Aranyos-fürdő.

Göncről másfél órás sétával, nem túl meredek úton, szántóföldek, szőlők, erdők, ligetcskék mellett, a csacsogó Vörös-patak mentén Telkibányára juthatunk el, a Zempléni-hegység egyik legszebb fekvésű községébe. A bájos falucska üdülőjéről és aranybányájáról nevezetes.

A Zempléni-hegység kisebb-nagyobb hegyek összefüggő láncolata. Nyugat felől a Hernád, keletről a Bodrog és a kis Ronyva-patak határolja. Az öt-hatszáz méteres átlagos magasságból csupán az országhatár mentén lévő Nagy-Milic-hegy emelkedik ki, csaknem nyolcszáz⁵⁰ méteres csúcsával. A hegység keleti sarkában magasodik a festői Sátor-hegy. Lábánál kedves, hangulatos városkát találunk, a felvidéki szabadságküzdelmekben nagy szerepet játszó, történelmi múltú Sátoraljaújhegy. Itt nevelkedett Kossuth Lajos, számos írását őrzik a város levéltárában. A műemlék jellegű épületek közül a legnevezetesebb a klasszicizáló stílusú régi megyeháza. Dísztermének falát az ónodi országgyűlést ábrázoló hatalmas festmény ékesíti. Az Ady Endre téren és a Kazinczy utcában több érdekes koraeklektikus épületet láthatunk. Ha Sátoraljaújhegyen tovább időzünk, feltétlenül keressük fel a Bodrog-parti strandfürdőt,⁵¹ s a Ronyva-patak melletti gyönyörű parkot. Igen kedves látvány a „Kávédarálónak” becézett kis helyi vonat: a Radvány felé közlekedő vasút,⁵² mely itt úgy jár az utcák, a házak, üzletek, vásárosok között, mint másutt az autóbusz és a villamos.

A város környéke tele van pompás kirándulóhellyel. Néhány perces sétával megközelíthetjük a Várhegy északi oldalán fekvő fenyveserdőt, s tovább menve csakhamar elérjük a Nyugodót, ahonnan a sárospataki és abaúji hegyek festői látképe tárul elénk. Dél felé az Alföld síkjára látunk, délnyugatra Tokaj Kopasz-hegye púposodik. A környék kedvelt kirándulóhelye még a Kecskéhát, a Sátor-hegy, a Kövesd⁵³ és a Szár-hegy is.

Mennél jobban letérünk a járt utakról, annál festőibb a vidék. Szelíd báj ömlik el a tájon: hosszú sudár égerek, szőke nyírfák, számoçaillattól terhes rétek között kanyarognak az utak: a kirándulók szívesen választják barangolásra a völgyek erdő borította lankáit.

Sátoraljaújhelytől északra fekszik Széphalom, Kazinczy Ferenc egykori lakóhelye. Ha erre járunk, feltétlenül keressük fel a költő oszlopos, görög templomot utánzó mauzóleumát. Benne Kazinczy dolgozó- és hálószobája.⁵⁴ A szép épületet Ybl Miklós tervezte. Érdemes ellátogatni az országhatár mentén fekvő Hollóházára is. Az odavezető útvonalon találjuk hazánk egyik legregényesebb váromladékát, a hajdani Füzéri-vár romjait. Füzéradvány XVIII. századbeli kastélyát Ybl Miklós építette át. Ma gyermeküdülők helye.⁵⁵ A kastély festői környékén nyaranta vidám gyermekkacagástól hangos a határ.

Tokaj

A Bodrog és a Tisza találkozásánál, a folyó árterületéből meredeken emelkedik ki a Zempléni-hegység legdélibb csúcsa, az 515 méter magas Tokaji-hegy. A nép Nagy-hegynek vagy Kopasz-hegynek is nevezi. Fátlan csúcsáról messzire ellátni: tiszta időben a Kárpátok vonulatára, kelet felé pedig a szeszélyesen kanyargó szőke Tiszára. Tokaj vulkánikus talaján és a Hegyalja délre nyúló lejtőin terem a világhírű „tokaji”, amelyről Voltaire azt írta, hogy „e borban erő és édesség van, amitől újjáéled az ember. Ez a bor az agy minden rostját mozgásba hozza és a szellem, a jókedv sziporkáinak varázslatos tűzijátékát csalja elő a lélek mélyéről”. A világhírű férfiak elismerő sorainak se vége, se hossza nincs. Anatole France, Kossuth, Cromwell, Erasmus és Hunyadi János – mind-mind dicsőítői ízének, zamatának. Schubert bájos kis dalt komponált „Lob des Tokayers” címmel az isteni nedű dicsőítésére. Mikszáth Kálmán a „Különös házasság” című regényében említi, hogy a Benczur-huszárok parancsnoka díszlépést és tisztelgést vezényelt a hegynek, amikor serege elvonult előtte. A hegy megérdemli a tiszteletadást. A borvidék híre és tekintélye évszázados múltú. Alig van nagy alakja az európai történelemnek, aki ne beszélt volna rajongással róla.

A tokaji bor titka: a vulkáni málladékkal keveredő lösztalaj, a napsugarat visszaverő világosszínű homok és a hosszú, száraz, meleg ősz, mely ennek a vidéknek éghajlati sajátossága. A vulkánikus eredetű kemény kőzettel a csákány is alig birkózik meg, de amikor elporlad – évmilliók kellenek ehhez –, akkor alig akad nála jobb talaj, különösen a szőlő számára. Az itt szüretelt borban mintha az egykori tűzhányók lávája forna és törne fel.

Tokaj leghíresebb bora: a hárslevelű, a furmint és a muskotály. Az aszú nem szőlő, hanem borfajta. Hazánkban egyedül csak itt szüretelhető, mert csak az itteni szőlővidék kap annyi napfényt, mely az „aszúsodást” elősegíti. Ha a Nyírség felől bőven jön meleg levegő, a szőlőt a rendes szüretidő után is a tőkén hagyják, ilyenkor szinte magától megaszalódik, s olyan lesz, mint a mazsola. Az aszúsodás tulajdonképpen a szőlő nemes rothadása. A tokaji aszú úgy készül, hogy a „mazsolaszemeket” lekvárrá tapossák, s azután musttal megöntözik. Aszerint, hogy egy gönci hordó mustba hány

puttony aszúpépet tesznek, annyi puttonyos az aszúbor. A tokaji aszúval egy 1655-ös törvénycikkben találkozunk először.⁵⁶

A tokaji szőlővidék zárt terület: idegen szőlőtőkét tilos ide behozni. A zárt területű borvidékhez 32 község tartozik. Ez a 32 község mindössze 6 négyzetmérföld.⁵⁷

A műemlékek közül az emeletes Rákóczi-kastélyt, a XVI. század végén épült Rákóczi-kúriát nézzük meg. Érdekes látványosság a csillagboltozatos földalatti teremmel ellátott Rákóczi-pince is. Ezen a vidéken egyébként számos, a Rákócziak nevével jelölt, ősi, történelmi nevezetességű pincét találunk, mert a Rákócziaknak nemcsak sok várak, kastélyuk, hanem sok szőlőjük és borpincéjük is volt.

Tokajnak nemcsak bora, vize is nevezetesség: itt találkozunk össze a Tisza és a Bodrog. Aki a tokaji strandon fürdik, egyszerre két folyó vizében lubickolhat. Nyáron a strand körül és végig a partokon, eleven fürdő- és vízisportélet folyik. A tiszai part mentén kényelmes kabinok sorakoznak; a parti főny pedig olyan selymes és finom, hogy fölveszi a versenyt talán még a balatonival is.

Akik Tokajon⁵⁸ járnak, látogassanak át Tarcakra is: innen vezet a legkényelmesebb, legszebb út a Kopasz-hegyre. Ősrégi község, a krónikák szerint Tarcál vezértől kapta nevét; sok honfoglaláskori sírt találtak környékén. Virágzó település lehetett, de a tatárok is, törökök is feldúlták. 1849-ben Klapka hős honvédei vívtak itt kemény csatát az osztrákokkal: ennek emlékét díszes, feliratos obeliszk hirdeti.

Bodrogköz

A Tisza és a Bodrog közötti széles, sima lapályt nevezzük Bodrogköznek. Homokos felszínén kitűnő burgonya és gyümölcs terem. A két folyó termékeny közén virágzó, fejlett gyümölcskultúrájú termelőszöveteket találunk. Valamikor a holt folyómedrek világa volt ez a vidék. A gátak megépítése előtt gyakran előfordult, hogy gyakorlatlanabb hajósok eltévesztették a folyó medrét, s kitevedtek a rétekre.

A Bodrogköz déli csúcsában, alig valamivel Tokaj felett, két falu áll szemben egymással, a Tisza balpartján: Kenézlő és Vencsellő. Történelmi anekdota beszél erről a két faluról. Valamikor nagy csata dúlt környékükön. A magyarok a balparton álltak fel, az ellenség a jobbon. Mielőtt az ütközet megkezdődött volna, a két vezér nyíl-párbajt vívott egymással. A Tisza két partján a magyar Kenéz és a cseh Vencel álltak szembe, s amikor elröppentették nyilaikat, Vencel szíven találva rogyott össze. Ahonnan Kenéz lőtt, ott épült később Kenézlő község, a másik parton pedig Vencsellő.⁵⁹

A Bodrogköz tulajdonképpen egy óriási méretű homokasztal, amelyet azonban zöldellő ligetek, üde csalitosok tarkítanak. Ősi népszokásokat és hagyományokat őrző kisebb falvakat találunk errefelé, mint például Tiszakarád, Bodroghalom, Cigánd, Ricse, Pácin, Semjén, Laca.⁶⁰ Egyikben-másikban gyönyörű műemlékekre bukkanunk – így a Karcsa-patak mentén épült Karcván: hazánk egyik legszebb román kori templomára. A nyugati homlokzat bélétes, oszlopos kapuzata fölött – az oszlopok fejezetén szépen faragott akantuszlevelek – két, konzolokat tartó kőoroszlán; ezek fölött sokárkados oromfal. Déli homlokzatán három rózsablak, s egyszerűbb román ízlésű kapu. A templom faragott kövekből épült, a szentély téglából: ez hajdan ro-

mán stílusú körkápolna volt. A templom bádogtetejét Schulek Frigyes, a budapesti Halászbástya tervezője készítette, aki az építményt a múlt század végén megújította.⁶¹ Szép a templom belseje is: a faragott román oszloptők, a lapos famennyezetű hajó, a boltíves szentély, a két orgonakarzat. A dalmát-olasz jellegű román stílus egyik leg-szebb, legépebb emléke hazánkban.

Bodroglak dűsan termő lapályát északon az országhatár és a Sátor-hegy zárja le, nyugat felől a Hegyalja szőlő vidéke mosolyog a rónára, délen pedig mint egy óriási felkiáltójel, a Tokaj-hegység⁶² kopasz feje int búcsút látogatóinak.

Magasra emeli szőlőlevéllel díszített bazaltsapkáját, – mintha köszönne...

Jegyzetek

- 1 Magyarország. Útikönyv. Második kiadás. Panoráma, Budapest, 1967. 6. o.
- 2 Uo.
- 3 Magyarország. Útikönyv. Szerkesztette: Boldizsár Iván. IBUSZ, Budapest, 1955. (a továbbiakban: Útikönyv 1955)
- 4 Lásd ezt összegző kötetét: Boldizsár Iván: Lebegők. Egyéni és nemzedéki önéletrajz századunk harmincas éveiből. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1989.
- 5 Boldizsár Iván: Keser-édes. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1987. 167. o.
- 6 Vö.: Szabó Bálint: Új szakasz az MDP politikájában 1953–1954. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984. Szélesebb összefüggéseiben: Gyarmati György: A Rákosi-korszak. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára - Rubicon-Ház Bt., Budapest, 2011. 328. skk. o.
- 7 Szabó Zoltán: Szerelmes földrajz. Nyugat kiadása, Budapest, 1942.
- 8 Vö.: Czigány Lóránt: Utószó. In: Szabó Zoltán: Szerelmes földrajz. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 151–152. o.
- 9 Boldizsár Iván: Véres lap = Hétfői Hírlap, 1956. 4. szám, 1956. október 29. 1. o. In: 1956 sajtója. Október 23. – november 4. Válogatás. Válogatta: Szalay Hanna. Kolonell Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1989. 148–149. o.
- 10 The New Hungarian Quarterly. Vol. I. No. 1., 1960. szeptember, belső borító. A „new” jelző az 1936–1942 között megjelent hasonló című folyóirattól való megkülönböztetést szolgálta, amely szintén a külföldi értelmiséget kívánta megszólítani. A kádári „kiegyezés” jelenségéről szélesebb összefüggéseiben lásd: Németh József: Értelmiség és konszolidáció 1956–1962. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988.
- 11 Vö.: Boldizsár Iván: Szülőföldünk, Európa. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1985. 21–32. o. Lásd még: Kedves, jó Kádár elvtárs! Válogatás Kádár János levelezéséből 1954–1989. Szerkesztette: Huszár Tibor. Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 658–660. o.
- 12 Magyar irodalmi lexikon. Főszerkesztő: Benedek Marcell. Első kötet A–K. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963. 173. o.; A magyar irodalom története 1945–1975. III/1. kötet. A próza. Szerkesztette: Béládi Miklós – Rónay László. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990. 316–320. o.
- 13 Boldizsár Iván: Szépecske haza. Kosmosz Könyvek (Móra Ferenc Könyvkiadó), Budapest, 1978.
- 14 Zempléni hegység útikalauz. Szerkesztette: Nagy Lajos. Sport Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1958. 208 o. + 16 o. képmelléklet. Megjelent 6050 példányban. A kötet szerzői munkaközösségében több sárospataki kötődésű személyt találunk: Dévai Jenő, Hegyi József, Román János, Újszászy Kálmán.
- 15 Tamaskó Ödön: Zempléni hegység. Bibliotheca Kiadó, Budapest, 1958. 116 o. + 72 o. képmelléklet + térképmelléklet. Megjelent 3150 példányban.

- 16 Aba Iván: Budapest–Tokajhegyalja–Sárospatak. Panoráma, Budapest, 1961. 124 o. + 16 o. függelék. Megjelent 4600 példányban.
- 17 Zempléni hegység útikalauz. Szerkesztette: Nagy Lajos. Sport, Budapest, 1967. 196 o. + szövegközi képmellékletek + térképmelléklet. Megjelent 4000 példányban. A kötet szerzői munkaközössége az első kiadáshoz képest jelentősen átalakult.
- 18 Útikönyv 1955. 5–10. o. A szöveget eredeti formájában, de a mai helyesírás szerint közöljük.
- 19 Bedeker vagy bedekker: a kifejezetten gyakorlati információkat tartalmazó útikönyveiről ismertté vált német Karl Baedeker (1801–1859) kiadójáról elnevezett kiadványtípus.
- 20 Részlet Berzsenyi Dániel „A magyarokhoz” [Romlásnak indult...] című költeményéből.
- 21 A budai középkori várfal-rendszer helyreállítása 1950-ben kezdődött.
- 22 Az utalás a moszkvai Lomonoszov Egyetem épületére vonatkozik; a mai Veréb-hegy 1935–1999 között viselte Lenin nevét.
- 23 Ma: Andrássy út
- 24 A Népstadion (2002-től Puskás Ferenc Stadion) 1953-ban nyílt meg. 2016-ban lebontották, a helyén a 2019-ben megnyílt Puskás Aréna áll.
- 25 A Weiss Manfréd által alapított gyárváros 1950–56 között viselte a Rákosi Mátyás Művek nevet, majd Csepel Vas- és Fémművek néven működött.
- 26 Az egykori Április 4. Gépipari Művek, illetve az államosítás előtti jogelődje, a Röck István Gépgyár kelenföldi, Budafoki úti ingatlanáról van szó.
- 27 Az egykori Láng Gépgyár angyalföldi, Váci úti ingatlanáról van szó.
- 28 Az egykori Goldberger Textilgyár óbudai, Perc utcai ingatlanáról van szó.
- 29 Az egykori Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt. (Tungsram) újpesti, Váci úti ingatlanáról van szó.
- 30 Az egykori Ganz-MÁVAG Mozdony-, Vagon- és Gépgyár Kőbányai úti ingatlanáról van szó.
- 31 Az egykori Ganz Villamossági Művek Lövház utcai ingatlanáról van szó (ma: Millenáris park).
- 32 Útikönyv 1955. 489–500. o. A szöveget eredeti formájában, de a mai helyesírás szerint közöljük.
- 33 A 337 méter magas Nyírjesről lehet szó.
- 34 A 284 méter magas Kassa-hegyről lehet szó.
- 35 Tévedés: I. Rákóczi Ferenc és Zrínyi Ilona esküvőjét 1666-ban Zborón tartották; a házaspár később gyakran tartózkodott Sárospatakon.
- 36 Tévedés: II. Rákóczi Ferenc a közeli Borsiban (ma: Szlovákia) született.
- 37 A fogalmazás kissé eufemisztikus: valójában a külső várrészeket (bástyákat) felrobbantották, a Vörös-tornyot pedig használhatatlanná tették; ekkor dőlt le a ma is csonka délkeleti saroktorony.
- 38 Mai elnevezése: Lorántffy-loggia; 1646-ban Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony építtette.
- 39 Nem mellékesen 1670-ben itt zajlottak „sub rosa” – azaz a rózsza alatt – a Wesselényi-összeesküvés megbeszélései.
- 40 A Rákóczi várban 1947-től 1959-ig működött a Művészek Alkotó Otthona.
- 41 Helyesen: 425 éves; a református kollégiumot 1531-ben alapították.
- 42 A Sárospataki Református Kollégium Gimnáziuma 1952–1990 között állami Rákóczi Gimnáziumként működött.
- 43 Tévedés: a Nagykönyvtárnak helyet adó ún. Nagykollégium épülete 1806–1849 között épült fel, klasszicista stílusban.
- 44 Az épület ma Szirmay-kastély néven ismert; a késő barokk stílusú homlokzatot a 18. század második felében Szirmay Ádám építtette.
- 45 Tévedés: ennél korábbi a Bodroglasziban található román stílusú Árpád-kori templom, amely a XII. században épült.
- 46 Regéc mindenütt Regőcként szerepel a szövegben.
- 47 A gönci hordó ürmértéke sokáig változó volt, végül a kereskedelmi forgalom számára 136 literben rögzítették. Természetesen tokaji bort ebben nem csak gönci kereskedők szállítottak.
- 48 A Pálffy-kastélyról van szó.
- 49 Más néven Amadé-vár, a nevét a birtokos Aba Amadéről kapta.

50 Helyesen: csaknem kilencszáz, pontosan 895 méter.

51 A Sátoraljaújhelytől négy és fél kilométerre található felsőberekci strandról van szó.

52 A keskeny nyomközű vasút vonalai 1913–1927 között készültek el, a hálózatot 1976–1980 között számolták fel. Füzérradványt a vasút nem érintette, helyesen a Füzérkomlós felé közlekedő vasútról van szó.

53 A Köves-hegyről lehet szó.

54 Tévedés: a Kazinczy Ferenc Emléksarnok nem mauzóleum, mert nem Kazinczy sírja fölé építettek. Az épületben Kazinczy-relikviákat állítottak ki; dolgozó- és hálószobát nem rendeztek be.

55 A kastély 1949-től 1961-ig volt állami gyermekotthon, illetve gyermekkórház.

56 Az utalás III. Ferdinánd 1655. évi IV. dekrétuma 79. cikkelyére vonatkozik („A hegyvám beszédese, valamint a fekete és aszú szőlő begyűjtési körül becsúsztott némely visszaélések megszüntetendők”). Zelenák István újabb kutatásai alapján a tokaji aszú első, korabeli iratokban dokumentált említési időpontja: 1571.

57 A borvidék mai területe 5500 hektár, s az időközbeni helységösszevonások miatt 27 település alkotja.

58 Helyesen: Tokajban.

59 Ma: Gávavencsellő, létrejött 1971-ben két község, Gáva és Vencsellő egyesítésével.

60 Helyesen: Lácacséke; ugyanis Laca és Cséke községeket 1950-ben egyesítették.

61 Az előnytelen megjelenésű bádogtetőt az 1967–1969. évi rekonstrukció során zsindelyre cserélték.

62 Helyesen: Tokaji-hegy.

MATICSÁK Sándor

Magyarország, Finnország, Baltikum

Történeti, nyelvészeti és irodalmi tanulmányok

Pusztay János új programja az általa alapított Collegium Fenno-Ugricum és a Tokaj-Hegyalja Egyetem összefogásával valósul meg. A *Báthory Téka* nevet viselő projekt a Baltikumtól az Alpok–Adriáig húzódó terület nyelveit, kultúráját, történelmét kívánja bemutatni. Ennek keretében a tervek szerint a következő három esztendőben évente hat, összesen tehát 18 kötet fog megjelenni. Ennek része a *Hungaro-Baltica* sorozat is, amely nemcsak magyar–finn, magyar–észti, hanem magyar–balti (azaz lett és litván) összevető témákkal is foglalkozik.

Pusztay János az 1990-es években indította útjára Szombathelyen – az akkori Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Uralisztika Tanszéke vezetőjeként – a *Specimina Fennica* és a *Folia Estonica* sorozatokat, amelyek jelentős része az általa szervezett kontrasztív konferenciák anyagát tartalmazza. E kötetek az oktatásban kitűnően felhasználhatók. A szombathelyi tanszék megszűnése után a konferenciáknak is vége szakadt. Szerencsére 2017-ben az ELTE Finnugor Tanszéke úgy ítélte meg, hogy érdemes feléleszteni e rendezvények sorát, és megszervezték a *Magyar–balti finn nyelvi és kulturális összevetések* című tanácskozást.

E konferencia előadásai kaptak helyet az ismertetendő kötetben.

A *Hungaro-Baltica* sorozat első kötetében tizenhárom tanulmány szerepel, ezek a szerzők betűrendjében követik egymást, én viszont rövid áttekintésben igyekszem tematikus csoportokba rendezve bemutatni az egyes írásokat. A sokszínű, sokféle tematikát felölelő kötetben történelmi, irodalmi, nyelvészeti és pedagógia tárgyú tanulmányok kaptak helyet, sok hasznos információt tárva az olvasó elé északi rokonaink kultúrájáról.

1. A tanulmánykötet öt írása történelmi témájú, ebből három a 20. századi magyar–észti kapcsolatokkal, Észtország akkori politikai és kulturális helyzetével foglalkozik, egy a finnek és észtek szerepét mutatja be az első világháború utáni hadifogolymentésben, egy pedig a magyar és balti finn zászlók történetét követi nyomon.

Bereczki András, az ELTE tanszékvezető docense az 1925-ös észtországi kisebbségi kulturális autonómia létrejöttét és politikai hatását vizsgálja (*A két világháború közötti kulturális autonómiatörvény Észtországban*, 54–66. o.). Az első világháború után Észtország viszonylag homogén nemzetállam volt (lakosainak

több mint 87%-a észt volt, 8% orosz, 1,7% német), mégis fontosnak tartották a kisebbségi jogok és a kulturális autonómia biztosítását, szavatolták a nemzetiség szabad megválasztását és a nyelvhasználati jogokat. A németek szintén szem előtt tartották kisebbségeik védelmét, az oroszok azonban nem. Az 1925-ös törvény lehetővé tette a kulturális önkormányzatok létrehozását, így a világon elsőként megvalósulhatott a nemzeti kisebbségek önrendelkezési elve. A 3000 főt meghaladó nemzetiségek jogosultakká váltak országos önkormányzatok létrehozására. A kulturális önkormányzatok iskolákat hozhattak létre, kulturális feladatokat vállalhattak fel. A kisebbségek anyanyelvi oktatása rendszerben működött az elemi iskoláktól a gimnáziumig, de az észt tanulása is kötelező volt. Az 1920-as évek elején az észtek több mint 99%-a, az oroszok 95%-a, a németek 94%-a, a svédek 90%-a részesült anyanyelvén az oktatásban. A két világháború közötti észt nemzetiségi politika példászerűen biztosította a kisebbségek identitásának és kultúrájának a megőrzését, a nemzetiiségek gazdasági és politikai jogait.

Magyarország és Észtország között a két világháború között élénk kulturális kapcsolatok jöttek létre. Megalapították a Tartui Magyar Tudományos Intézetet, magyar lektor dolgozott Tartuban, megélenkült a fordításirodalom, 1937-ben kulturális együttműködést írtak alá. A második világháborút követően Észtország a Szovjetunió része lett, s mi is a szovjet érdekszférába kerültünk. A két ország közötti közvetlen kapcsolatépítés lehetősége a kultúra és az oktatás területén is megszűnt. De a rossz körülmények ellenére egy bizonyos

területen megmaradtak, sőt fejlődtek a kapcsolatok, ez pedig a testvérvárosi együttműködés volt. A magyar városok a 60-as, 70-es években főleg lengyel, keletnémet és finn településekkel kötöttek testvérvárosi szerződéseket, az észteknek a blokkon kívülről javarészt finn kapcsolatokat engedélyeztek. Ezek mellett két magyar-észt kapcsolat született, Szolnok és Tallinn között 1964-ben, illetve Veszprém és Tartu között 1970-ben. Benedek Nóra, az ELTE doktorandusza e két együttműködést mutatja be (*A magyar-észt kapcsolatok 1945–1991 között a testvérvárosi kapcsolatok tükrében*, 33–53. o.). A találkozók hivatalos munkanyelve az orosz volt, de az informálisabb találkozókön a résztvevők hamar megtalálták a közös nyelvet szó szerint és átvitt értelemben is. A testvérvárosi kapcsolatok széles körűek voltak, szakmai, politikai, tudományos kapcsolatok, művészeti és zenei események, kiállítások, az úgynevezett barátságvonatok és turistautak egyaránt megtalálhatók voltak köztük. Színészek, újságírók, zenészek, egyetemi hallgatók, és persze pártfunkcionáriusok és tsz-elnökök is utaztak egymáshoz. A két testvérvárosi kapcsolat nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a szovjet időkben se szakadjon meg a kapcsolat Észtország és Magyarország között.

Ugyancsak a szocializmus éveiben „játszódik” Debnár Lilla Dóra tanulmánya (*Külföldi utazás az Észt Szovjet Szocialista Köztársaságban és a Magyar Népköztársaságban 1970 és 1980 között*, 79–88. o.). A kiutazás mindkét országból nehéz volt. Az 1960-as évektől lehetett – igen körülményesen – eljutni Magyarországról Tallinnba. 1970 és 1974 között mintegy 320 ezer magyar állam-

polgár utazhatott nyugati országokba. Az 1980-as években a Magyarországra látogató nyugati turisták száma már elérte az évi kétmilliót. Észtországból nagyon nehéz volt Nyugat-Európába (és Magyarországra) utazni, és drága is volt a külföldi kirándulás. Kevesen jutottak el nyugatra, s csak szigorúan ellenőrzött körülmények között. Debnár Lilla két észt havilap 1970 és 1989 közötti számainak nyugati utazásokról tudósító cikkei elemzi, illetve két regény utazási élményeit dolgozza fel cikkében.

Egey Emese, a Tokaj-Hegyalja Egyetem docense az első világháborús magyar hadifoglyok sorsát követi nyomon *Még egyszer a hadifogoly ügyről* című cikkében (89–97. o.). Az első nagy világegyes után finn és észt segítséggel – elsősorban a Vöröskereszt révén – 1922 nyaráig mintegy 80 ezer magyar hadifogoly térhetett haza a szovjet lágerekből. Magyarországot a szovjetekkel való tárgyalásokon Jungerth Mihály diplomata képviselte. Sok magyar a Karjalai-földszoroson, illetve Lappföldön át jutott el Finnországba. A hadifoglyokat olyan távoli területekre is deportálták, mint Szibéria, a szovjet Távol-Kelet. Innen általában Moszkvába és Pétervárra vitték őket. A hazajutás hosszú és fáradtságos volt, a nélkülözések, fertőzések, a tifuszi járvány miatt sokan meghaltak útközben. Egey Emese levéltári kutatások alapján néhány katona személyes sorsán keresztül mutatja be a megpróbáltatásokat, illetve megkísérli nyomon követni Jungerth Mihály életútját, akit sikeres diplomáciai pálya után (finnországi nagykövet is volt) 1944-ben letartóztatott a Gestapo, internálták, majd hazatérte után pár évvel, 1951-ben kitelepítették a Békés megyei Dévaványára.

Szymon Pawlas (Varsói Egyetem) terjedelmes angol nyelvű tanulmányában (*Hungarian and Finnic flags*, 127–167. o.) a magyarok és balti finn népek jelenlegi és történelmi zászlóit – és ezzel összefüggésben címereinek egy részét – mutatja be. A magyar zászló színei évszázadok óta használatban vannak, de csak az 1848-as forradalom idején fogadták el hivatalosan, valószínűleg a francia trikolor ihletésére. A kettős kereszt III. Béla (1172–1196) idejéből való, bizánci eredetre megy vissza. Az Árpád-sávot Imre király (1196–1204) vezette be. A címeren elhelyezkedő korona 1990 óta hivatalos. A székelyek 2004-ben fogadták el az aranycsíkos-kék zászlót. A finn zászló nagyon régi eredetre nyúlik vissza, már Vasa Gusztáv 1581-es síremlékén is szerepel. A finn címer oroszlánja gyakori motívum, ez a régi svéd Folkung-háztól származik, a kezében tartott kard karjait. A finn zászlón szereplő ún. „északkereszt” a kereszténységet szimbolizálja. A népi értelmezés szerint a fehér a hó, a kék a tavak szimbóluma. Az észt címer három oroszánt ábrázol. A kék-fekete-fehér trikolor a balti német nemesség zászlóinak mintájára jött létre. A színeknek tulajdonított jelentések: a kék az ég vagy a tavak, a fekete a föld, a fehér a remény, a jobb jövő (vagy a hó) szimbóluma. Pawlas szól a karjalai (piros-világoskék-zöld trikolor), inkeri (sárga alapon, pirossal szegélyezett kék északkereszt) és lív (zöld-fehér-kék, szűkebb fehér csíkkal) zászlókról, azok történetéről és szimbolikájáról is.

2. A tanulmánykötet írásai közül az irodalmi témájúakat Balázs Renáta, az ELTE Finnugor Tanszékének tanár-

segéde tanulmánya nyitja. *Az idegenség narratívái, a narratíva idegensége Alexandra Salmela „Igazi, hamisítatlan bevándorlóblues” c. novellájában* című írása (11–32. o.) a szlovákiai származású, de finnül is alkotó íróval, az újkéletű „bevándorlóirodalom” egyre elismertebb képviselőjének munkásságával foglalkozik. Ebben az irodalmi műfajban gyakran jelenik meg a magány témája, a családon belüli konfliktusok, a generációs különbségek, a nyelvi nehézségek, a „saját” és az „idegen” közti párbeszéd. A migráns irodalomban sok olyan téma bukkan fel, amely a befogadó nyelvben nincs meg. Fontos a kétnyelvűség és a nyelvi idegenség problémája is. Kérdés azonban, hogy ez mennyiben tekinthető önálló (al)műfajnak.

Kelemen Mária, a Münchener Egyetem finnugor tanszékének oktatója *„Kis Balázs” és a Kalevala* című írásában (109–119. o.) József Attila *Altató* című költeménye és a finn nemzeti eposz közötti kapcsolatról ír, arról, mennyiben tekinthető a Kalevala a magyar irodalom ihletőjének. József Attila 1932-ben jutott hozzá a Vikár-féle fordításhoz, de már jóval korábban (jól) ismerhette azt. *A vadakat terelő juhász* verssor kapcsolatba hozható a Kalevala 33. énekében szereplő Kullervo átka motívummal: Kullervo a farkasokat és a medvéket marhává változtatja, s ezek széttépik Helenát, Ilmarinen feleségét, így áll bosszút Kullervo az apjáért.

1920-ban alakult Budapesten a La Fontaine Irodalmi Társaság, amely elsősorban a világirodalom remekeinek magyarországi megismertetését tűzte ki céljául. A társaság a nevével ellentétben nem csupán a francia irodalmat népsze-

rűsítette, hanem más európai – nagy és kis – irodalmakkal is foglalkoztak. Fontos szerepet játszott a társaság életében Vikár Béla, előbb főtítkárként, majd elnökként. 1921 és 1945 között a társaság életében 19 finn tárgyú ülésre került sor (az összesen 120 eseményből). 1938-ban *Kalevala*-ünnepélyt szerveztek, ekkor jelent meg a társaság kiadásában az *Északi fény* című antológia. Köszöntötték Jean Sibeliust 75. születésnapján, megünnepezték a száz éves *Kanteletár*-t, és volt egy Aleksis Kivi emlékülés. Ez az aktivitás elsősorban Vikár Bélának, az ő kapcsolati hálójának volt köszönhető – derül ki mindez Varga P. Ildikónak, a Babeş-Bolyai Tudományegyetem oktatójának *A finn irodalom a La Fontaine Irodalmi Társaság programjain* című tanulmányából (183–202. o.).

A tágabb értelemben vett irodalmi témák közé sorolható a kötet szerkesztőjének, az ELTE professzor emeritusának, Pusztay Jánosnak az írása (*Párhuzamok a magyar és a balti finn népi imádságokban*, 168–182. o.). A nyelvi kapcsolatokban egyértelműen a nagyobb presztízsű nyelv a domináns, az ad át a kulturálisan kevésbé erősnek szavakat, de a népköltészetben ilyen jellegű dominancia nem állapítható meg. A pogány és keresztény motívumok gyakran vegyülnek, részben spontán módon, részben tudatos cselekvés eredményeképpen. Érdekes a két világkép keveredése a szetu Anne Vabarna énekeiben: nála a szetu természetisten, Peko alakja szorosan összefonódik Jézusával. Ilyen szimbiózis gyakran fellelhető a népi imákban, erre Pusztay finn/vepsze/lúd–magyar párhuzamokat hoz, a magyar varázsigéket, ráolvasásokat elsősorban Erdélyi Zsuzsa gyűjtéséből válogatva.

3. A tanulmánykötetben három nyelvészeti témájú írás kapott helyet, egy magyar, egy finn és egy angol nyelvű. A Helsinki Egyetem doktorandusza, Dabóczy Katalin *A magyar és a finn nyelv szerepe két többnyelvű finnországi család nyelvpolitikájában* című cikkében (67–78. o.) két esettanulmányt mutat be. A mai Finnország lakosságának 5,3%-a vallja magát svédnek, ami az ország második hivatalos államnyelve. Ezek mellett hivatalos státusszal rendelkezik a lapp (számi), a romani, a karjalai, valamint a finn és a svéd jelnyelv. A beszélők száma alapján a finn és a svéd után az orosz, észt és az arab áll, de az országban több mint száz nyelvet beszélnek anyanyelvként. A statisztikákat torzítja, hogy a két- vagy többnyelvű egyének is csak egy nyelvet adhatnak meg anyanyelvként. 2016-ban az országban 2881-en vallották magukat magyar anyanyelvűnek. Dabóczy félstrukturált interjúkban kérdezett két, több nyelvet használó családot a nyelvhasználatról és a nyelvtervezésről. Az egyik család kétnyelvű (magyar–finn), a másik négynyelvű (magyar–finn–angol–litván). Utóbbi családban a litván anya és a magyar apa egymás közt angolul beszél, a két gyerekkel mindkettő a saját anyanyelvét használja, de a gyerekek egymás közt finnül beszélnek. A kétnyelvű családban az anya magyar, az apa finn, az apa a gyerekekkel az anyanyelven beszél, az anya finnül és magyarul is. A szülők közös nyelve a magyar, de a család együttes kommunikációjának nyelve a finn. Fontos, hogy a társadalomban domináns finn nyelvnek mindkét családban egyértelműen vezető szerepe van, ugyanis a szülők fontosnak tartják a gyerekek integrációját. A magyar nyelvtudás

érték, de nem domináns, csak kisebbségi szerepet tölt be.

Minya Károly, a Nyíregyházi Egyetem tanára régóta foglalkozik a mai, modern nyelvújítással. A rendszerváltástól kezdve mostanáig rengeteg új szó került be nyelvünkbe, akárcsak az elmúlt évtizedekben a finnbe. Finn nyelvű tanulmánya (*Uudissanojen muodostus*, 120–126. o.) szerint a nyelvbe bekerülő új szavak egy része nem marad meg, mert csak ideiglenes szóalkotások, amelyek a pillanatnyi igényeket elégítik ki. Neologizmusoknak végső soron csak a megszilárdult szavakat tekinthetjük. Ezek céljuk szerint lehetnek szükségszerű kifejezések, amiket a politikai, társadalmi, gazdasági és a kulturális élet változásai hívnak életre (pl. *gól-vonal-technológia*) és stílusneologizmusok (pl. *elvkukac*). A gyakoriságuk szerint lehetnek meghonosodott (*szelfibot*, *videoblogger*) vagy ideiglenes kifejezések (*IQ-törpe*). Minya szerint akkor beszélhetünk megszilárdulásról, ha a Google említések száma eléri az ezret. A kommunikáció szempontjából lehet írásbeli (*QR-kód*, *Higgs-bozon*), szóbeli (*geopárd* < *gepárd* + *leopárd*), és írott szóbeli, ezek főként a chat-beszélgetésekben fordulnak elő. A szóalkotás módjai szerint lehetnek összetételek (*hőségriadó*), képzett szavak (*blogol* ~ *blogittaa*, *guglizik* ~ *googlettaa*, *skype-ol* ~ *skypeettää*, *trollkodik* ~ *trollittaa*), kontaminációk (*eurokrata* < *euro* + *bürokrata*, *mechatronika* < *mechanika* + *elektronika*) és rövidülések (*kazi* 'kazetta', *szoli* 'szolárium'). A legelterjedtebb mód mindkét nyelvben az összetétel.

Anna Grzeszak (Varsói Egyetem) *Beginnings of the Hungarian, Finnish and Estonian lexicography* című cikkében

(98–108. o.) a magyar, a finn és az észt lexikográfia kezdeteit, a 16–18. századi nyomtatott szótárakat hasonlítja össze. A három nyelv helyzete a vizsgált időszakban nagyon különböző volt. A magyar „erős” nyelv volt, az elsődleges népi nyelv a latin és a német mellett/mögött. A finn és észt írásbeliség csak a 16. században jött létre. Finnországban a fő nyelv a svéd volt, az észtrországi svéd, lengyel–litván, orosz, és mindenekelőtt a német uralom következtében az észt igencsak háttérbe szorult. Az első magyar szótár, Ioannis Murmellius 1533-as munkája egy latin iskolai szótár volt német megfelelőekkel, ezek magyar fordításával. Az első finn mű Hieronymus Megiser 1603-as *Thesaurusa*. Az első észt szótár Heinrich Stahl német nyelvű észt nyelvtana részeként jelent meg 1637-ben. A legtöbb korai magyar szótár két vagy három nyelvű volt (latin, német). A korai finn szótárak három- vagy négy-nyelvűek voltak (latin, svéd, német), míg az észt szótárak többnyire kétnyelvűek (német–észt). A forrásnyelv a magyar esetében a latin, a finn esetében a latin és finn, az észt esetében a német volt. A magyar nyelvű szótárak száma ebben az időszakban mintegy tízszerese az észt vagy a finn lexikográfiai műveknek.

4. Vinkler Andrea *The Finnish miracle through Hungarian eyes* című cikkében (203–213. o.) a sokak által irigyelt finn oktatási rendszert vizsgálja, helyenként összevetve a magyarral, saját tapasztalatait is felhasználva. A finn oktatási reform az 1970-es években kezdődött, azóta 20 kormány és 27 oktatási miniszter alatt a fő koncepció – az egyenlő oktatási lehetőségek biztosítása – változatlan

maradt. Finnország 2017-ben a GDP 5,7%-át költötte az oktatásra (OECD átlag 5,2%, EU-átlag 5%, Magyarország 3,8%, ezzel mi az OECD-ben utolsók voltunk). 2008 és 2013 között Finnország 10%-kal növelte, Magyarország 18%-kal csökkentette az oktatásra fordított kiadásait. A finn iskolák infrastruktúrája kiváló (külön kiemeli a szerző a zenei tantermek hangszerállományát), a tankönyvek és az étkezés ingyenes. A finn nemzeti alaptanterv csak javaslatokat és útmutatásokat ad, a tanárok szabadon választhatják meg a témákat és a tankönyveket, különösebb ellenőrzés nélkül. Finnországban a tanárok az egyik legrangosabb szakma, a tanárképzésbe a túljelentkezés tízszeres. A képzésben jól illeszkedik az elmélet és a gyakorlat, a tanárok közötti együttműködés gyakori. A finn tanárok fizetése három-négyezer euro havonta. A finn iskolákban alapvető az esélyegyenlőségre törekvés, a speciális igényű gyerekek külön tanárok dolgoznak. Az iskolákban sok a gyakorlati foglalkozás.

*

A Magyar–balti finn nyelvi és kulturális összevetések című kötet tanulmányai sokszínű képet nyújtanak északi rokonaink történelméről, irodalmáról, nyelvéről, oktatási helyzetéről. Várjuk a folytatást!

(*Magyar–balti finn nyelvi és kulturális összevetések*. Szerkesztette: Pusztay János. Collegium Fennougricum – Tokaj-Hegyalja Egyetem, Badacsony – Budapest – Sárospatak, 2024. 216 o. ISBN 978-615-5589-32-4 Báthory téka. Hungaro-Baltica 1. Főszerkesztő: Pusztay János)

VIGA Gyula Hagyományőrző néptanítók

Párhuzamos életrajzok Turi Sándor könyve kapcsán

Talán méltatlan a vidéki Magyarország sajátos, feledésbe merülő értelmiségi rétegének sokoldalú, szerteágazó tevékenységének egyetlen területét kiemelni, hiszen a népiskolai közoktatás törvénybe foglalásától (1868) majd évszázadon át ők voltak a falvak mindenesei. A tankötelezettség betartatása és a szabályozott oktatási tevékenységen túl a tágabb közösség egész nevelése, a társadalmi normák megismertetése és betartatása, az általában összevont osztályok tanításán kívül a lokális társadalom iskolán kívüli művelése is a feladatuk volt. Hagyományőrző tevékenységük abban az összefüggésben értendő, hogy ők voltak a kultúra közvetítői az egymást váltó generációk között: gyakran ők gyűjtötték össze, és adták tovább – nem ritkán színpadra állítva – az egykori paraszti műveltség eltűnő elemeit, ugyanakkor ők tanították a divatos táncokat, ők adták kézbe az új könyveket az érdeklődőknek, és nyitogatták a világra sokféle módon a helyi közösség képletes ablakait, a fiatal elmék figyelmét. A felkészültségük és hivatástudatuk, pedagógusi és emberi habitusuk nem kis részben meghatározta a gondjaikra bízott fiatalok lehetőségeit, jövőjét. Jelentősen árnyalja a néptanítók tevékenységét és jelentőségét a most bemutatásra kerülő kötet példája.

Turi Sándor (1891–1959) a sárospataki tanítóképzőben végzett. Majd félszázadig volt a szabolcsi Rétköz kis települése, Paszab néptanítója, mellette mindenese, aki az oktató-nevelő tevékenysége mellett sokféle módon mozgította elő a település kulturális felemelkedését. Jelentős munkát végzett a paraszti népesség hagyományainak feltárásában és megismertetésében, gyűjtő tevékenységét számon tartotta a korabeli néprajztudomány és muzeológia. A kötetben az unoka, Turi Gábor adott közre válogatást a jeles tanító iskolával, oktatással, néprajzzal és közéleti tevékenységével kapcsolatos munkáiból és az emlékeztével kapcsolatos írásokból.

A kötet több okból igényt tarthat a néprajztudomány figyelmére. Nem régebbi fél évszázadnál a társadalomnéprajz, illetve a hazai szociálanropológia figyelme, ami a mindennapi élet közszereplőinek életútjában is igyekszik felismerni a társadalmi felemelkedés lehetőségeit és törvényszerűségeit. A hagyományos népi kultúra majd' minden területén – a tárgyalkotó tevékenységtől a folklórig – előtérbe került az egyéniség szerepe, aki a maga területén formálta, alakította a közösség arculatát. Ebben az összefüggésben különösen érdekesek le-

hetnek azok a személyiségek, akik tevékenységükkel közvetlenül hatással voltak egy-egy lokális közösségre, s akiknek a gondolkodásában és tájékozódásában egy életen át jelen volt a paraszti társadalom műveltsége iránti érdeklődés és a vidéki Magyarország felemelése iránti elkötelezettség. Nem lényegtelen az sem, hogy nem helybeli volt, Nagyállóban született, és 1910-ben került tanítónak Paszabra, ahol számára ismeretlen környezettel és emberekkel formálták egymást egy emberöltőn át, amelynek során Turi tanító bácsi a közösség vezető személyiségévé vált.

A Turi Sándorhoz hasonló néptanító a falusi értelmiség jellegzetes típusa volt, aki számos településen meghatározója és szervezője volt a helyi közösség mindennapjainak, s akinek a jelentősége messze túlmutatott – a társadalmi mobilitás okán önmagában is roppant fontos – iskolai munkán. A kötet önálló fejezetben adja közre Turi Sándornak a faluról és a pedagógiáról készült írásait, amelyből külön kiemelem a *Szeretettel és lakói* című, a népfőiskolai mozgalomról szóló egységet. 1936-tól két évtizeden át részt vett és előadásokat tartott az országban elsőként létrejött sárospataki népfőiskolai tanfolyamon a „csizmás” diákoknak. (A témához lásd: Bartha Ákos: *Falukutató és társadalmi önismeret. A Sárospataki Református Kollégium faluszemináriumának [1931–1951] történeti kontextusai. Hernád Kiadó. Sárospatak, 2013.*) Szerepe volt később a Nyíregyházán létrejött népfőiskolai mozgalom létrehozásában. Az 1930-as évek első felében megszerveződő falukutató mozgalom elvi alapját Szabó Zoltán (1912–1984) és Újszász Kálmán (1902–1994) munkálta ki. Azon

túl, hogy a faluszeminárium a fiatal teológusokat bekapcsolta szülőföldjük néprajzi-szociográfiai feltárásába, Sárospatak és a népfőiskolai mozgalom hatása még az 1970-es években is érezhető volt az idősebb nemzedék aktivitásán az önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtőmozgalomban.

Turi Sándor keveset publikált a gyűjtéseiből, néprajzi leírásairól és látásmódjáról leginkább a kötet *Néprajzolás* című fejezete tájékoztat, ami mutatvány a publikált, illetve kéziratban maradt íásaiból. (Gyűjtéseit, kézirateit a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Archívuma, valamint Sárospatakon a Református Egyház Tudományos Gyűjteményeinek Adattára őrzi.) A Paszab történetéről készült dolgozata (*Majd jobban lesz minden*) az MTA Néprajzi Bizottságának kérdőíve alapján készült 1953-ban. A rövid falutörténetet a folyószabályozás és vízrendezés előtti gazdálkodás megváltozása, a hagyományos építkezés, a háziipar, valamint a családi élet, a szórakozás és a szokások megfigyelésen nyugvó leírása egészíti ki. Hasonlóan adatgazdag a *Dohányosok, lózsiványok, teknővájók* című alfejezet, amelyben a *Kelet-Magyarország* című megyei lapban megjelent részekhez kéziratban maradt munkákat társított a szerkesztő. Kisebbség nagyobb írások, fragmentumok kerültek Turi Sándor néprajzi gyűjtéseiből a *Régen is éltek sokan...* című fejezetbe, amelyek ma már szinte pótolhatatlan, becses leírásai a rétközi falu két háború közötti népeletének.

Külön említést érdemel a Turi család révén elhíresült paszabi szöttes históriája, amelyet a kötetben Turi Margit korábbi tanulmányainak rövidített változa-

tából ismerhetünk meg. A rostfeldolgozás helyi hagyományát Turiék keltették életre és ők értelmezték újra a helyi motívumokat. 1939-ben szövő tanfolyamot szerveztek, amiből a háború után nőtt ki – bodrogközi mintára is – a helyi földműves szövetkezet szövő részlege, amely 1951-ben a Szabolcs megyei Háziipari Szövetkezet részlegévé vált. Azon túl, hogy ez a tevékenység kenyeret adott az abban dolgozó nőknek, az újragondolt, s az újfajta ízléshez tervezett szöttesek elvitték a nagyvilágba a paszabi kézműves munka hírét. (1947-ben Stockholmban mutatkoztak be kiállításon.)

A kötet szerkesztője *Kapcsolati háló* címmel önálló fejezetbe rendezte Turi Sándor külső kapcsolatait: leginkább a levelezéséből ismerhetjük meg azokat a személyiségeket, akik segítői, meghajtói voltak az életpályának. Fiatalon bekapcsolódott a néprajzi gyűjtőmunkába, és tevékeny szerepet vállalt a tárggyűjtő tevékenységben. Bizonyosan inspirálta őt erre Kiss Lajos (1881–1965), aki 1912-től a nyíregyházi Jósza András Múzeum őre, majd 1925–1945 között igazgatója volt, és maga is a Rétköz jelentős kutatója. 1933-ban Bátky Zsigmond (1874–1939) a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgató-helyetteseként és a Közgűjtemények Országos Felügyelőjeként írta azt a levelet, amelyben megköszönte Turi Sándornak, hogy két évtizedet meghaladón önzetlenül és hathatósan támogatja a Jósza András Múzeum tevékenységét. Az 1939-ben kialakított *Ethnológiai Adattár*al is folyamatos volt a kapcsolata. A falujában 1953-ban kiállítást rendezett az általa összegyűjtött tárgyi anyagból. A kapcsolati hálóját bemutató könyvfejezet – a hivatalos le-

velezés mellett – személyes barátságáról tanúskodik Móricz Miklóssal (1886–1966), az író közgazdász, statisztikus, közíró öccsével, a már említett Újszász Kálmán teológussal és Ortutay Gyulával (1910–1978). Az utóbbi többször időzött hosszabban a paszabi házban, különösen a *Nyíri és rétközi parasztnesék* (1935), valamint a Turi Sándor által felfedezett tiszaberceli mesemondó, Lacza Mihály kapcsán.

A kötet utolsó fejezete a Turi Sándorra emlékező írásokat, emlékező szövegeket gyűjtötte csokorba, amelyek árnyalják a falusi tanítók szerepét, jelentőségét a vidéki Magyarország közművelődésében.

*

Amikor először átlapoztam Turi Sándor könyvét, azonnal szemembe tűnt életpályájának párhuzamossága az általam régiről ismert és kutató cigándi néptanító, Kántor Mihály (1885–1968) életútjával és tevékenységével. Kántor Mihály Tiszakarádon született, és az elemi iskolából felvételi vizsgával közvetlenül jutott a sárospataki állami tanítóképzőbe. Segédtanítóként került Cigándra, ahol 1905-ben választották meg tanítónak, majd nyugdíjazásáig, 1945-ig igazgató tanítóként tevékenykedett. (Ezt követően még tíz évet tanított az általános iskolában.) Cigándon nem csupán befogadásra lelt, de hat évtizeden át formálója és krónikása is volt a településnek. A felnevelő Sárospatakka egy életen át megmaradt a kapcsolata: a népfőiskolára küldte telente tanulni a tehetségesnek tartott parasztyerekeket. A háború utáni időszakban – a régi kollégiumi hagyományok szellemében – az ő szervezésében Cigándon működött a pataki skola

egyik partikulája, kihelyezett tagozata, ahol a Patakról kijáró tanárok készítették fel a parasztygyermeket a középiskolai vizsgákra.

Amint Turi Sándornak, Kántor Mihálynak is a néprajz és a muzeológia jelesei adtak biztatást és segítséget a gyűjtőmunkához. Kántor Cigándon tanítógyűlést szervezett az 1930-as években a pedagógusok néprajzi gyűjtőmunkájának segítésére, ahol megjelent egyebek között a magyar néprajz korszakos jelentőségű személyisége, Györffy István (1884–1939) is. Az önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtőmozgalom elindításának korai próbálkozása volt ez, aminek nem csupán az lett az eredménye, hogy Cigándról igen jelentős néprajzi gyűjtésekkel rendelkezünk, hanem hogy a Bodrogek és Északkelet-Magyarország bővelkedett a kitűnő és eredményes néprajzi gyűjtő tanítóknak és lelkeseknek. De hálás a néprajztudomány Kántor Mihálynak egy sor művészen szép és alapos néprajzi leírásért, amelyekben mára jószerevével örökre eltűnt tárgyakat, eljárásmodokat örökített meg. Első közleményeinek megírását a fentebb említett Bátty Zsigmond inspirálta, de a magyar néprajz jelesei – a kiváló fotós etnográfus Ébner (Gönyey) Sándor (1886–1963), a zenetudós Lajtha László (1892–1963) és a tánckutatók egész sora – fordultak meg Cigándon a két háború között és a háború után. Az 1950-es évek elejétől a sárospataki várban egymást váltó néprajzosok – Bakó Ferenc (1917–1998), Balassa Iván (1917–2002), Dankó Imre (1922–2008), Filep Antal (1936) – állandó kapcsolatban voltak Kántor Mihállyal. Tárgyi gyűjtései alapozták meg a 2000-ben megnyitott Cigándi Falumúzeumot

(ma Cigándi Múzeumportó). 2004-ben megjelentették az összegyűjtött néprajzi publikációit és kéziratban maradt írásait (Nagy István szerk.: *Cigánd öröksége. Cigánd Nagyközség Önkormányzata. Cigánd, 2004*).

Kántor Mihály nem csupán a néphagyomány lejegyzésében szerzett elvülhetetlen érdemeket, hanem hogy a paraszti kultúra örökségét – annak leginkább elmúlásra ítélt időszakában – újra tanulhatóvá, elsajátíthatóvá tette. Megmutathatóvá, mint a cigándiak sajátos kulturális jegyeit, elődeiktől örökölt tudását a szokáshagyomány újratanításával és színpadra állításával. Az 1931–1944 között virágkorát élő *Gyöngyösbokréta* mozgalomhoz csatlakozva, 1933-ban *Magyar Búzavirág* néven csoportot szervezett a tánc, a népdal és a népszokások bemutatására, ami elvitte Cigánd hírét a Kárpát-medencébe, sőt, Londonig Európa más tájaira is. Abban, hogy a cigándiak csoportjai ma ismerik a keménycsárdást, s hogy az oktatásban a legfiatalabbaktól elkezdve megismertetik a hagyomány számos elemét, meghatározó szerepe van Kántor Mihály – s persze kiváló kortársai és utódai – szellemiségének.

A két életpálya hasonlósága kapcsán külön említést érdemel kettőjük erőfeszítése a szövő-fonó háziipar területén. A paraszti kézműves hagyomány ezen területének újratanítása, a Háziipari Szövetkezetek által a falusi nők kereset-hez juttatása jószerevével korparancs volt, amely az 1950-es évek elején bontakozott ki. A bodrogekői előzményeiről és gyakorlatáról Kántor Mihály révén többet tudhatunk: a bodrogekői len- és kendermunkákról 1961-ben és 2002-ben

megjelent könyve 2024-ben új, az általa lejegyzett szövésmintákat újraértelmezve látott napvilágot. (Kántor Mihály: *Bodrogekői len- és kendermunkák. Sárospatak, 1961, Cigánd, 2002; Viga Gyula – Viszóczy Ilona szerk.: A bodrogekői szövés. Újragondolt hagyomány Kántor Mihály nyomán. Cigánd, 2024*). A Rétköz és Paszab öröksége ebben a vonatkozásban kevésbé ismert, bár Turi Sándor leánya, a paszabi szövőműhelyt megszervező Turi Margit megörököltette azt. (Lásd: *Turi Margit: A paszabi szövés = Szabolcs-Szatmári Szemle, VI. évf. 1971. 1. szám,*

25–46. o.) Bizonyos azonban, hogy – hasonlóan életpályájuk egészéhez – a falusi családok életminőségének javítása volt a szándékuk ebben a munkában is.

Úgy vélem, hogy a két kortárs néptanító pályája együttesen is aláhúzza e karakteres vidéki értelmiségi csoport tevékenységének jelentőségét mind lokális szinten, mind országos összefüggéseiben.

(Turi Sándor: *A paszabi tanító. Válogatta és szerkesztette: Turi Gábor. Gondolat Kiadó. Budapest, 2023. 321 o. ISBN 978-963-556-473-6*)

Egyetemi könyvespolc

EGEY Emese

Mesélő házak

A cím némileg félrevezető: a mesélő házak (lakóépületek, kastélyok, malmok, kúriák, templomok, vasútállomások) sorsokat, országos jelentőségű történelmi eseményeket, kiemelkedő tudományos eredményeket, találmányokat, művészettörténeti emlékeket vagy éppen a múlt egy-egy nagy port felvert szenzációját idézik meg.

A kötet szerzője nyugalmazott szombathelyi főlevéltáros, aki a megyei napilap hétvégi számaiban publikálta utóbbi kötetbe gyűjtött helytörténeti írásait. Miért vár ez a kiadvány minden este az éjjeliszekrényemen, amióta karácsonyi ajándékba kaptam és miért ajánlom az ország túlsó szegletét, Vas megyét keresztül-kasul bebarangoló rendhagyó kalauzt? Amellett, hogy a peremvidékek minden gazdasági fejlettségben, társadalomszerkezetben megmutatkozó különbségeik ellenére nagyon sok hasonlóságot is mutatnak, és amúgy is, „...mi lehet e széles föld felett, szebb dolog az végeknél?”, ez a letehetetlen könyv óhatatlanul eszembe juttatja egy másik levéltárosnak, az újhelyi Hőgye Istvánnak kétkötetes, mára antikváriumokban vadászott *Zempléni históriák*-ját. Mert a végeken bizony minden apró település tartogat művelődéstörténeti meglepetéseket. Ezekről a vidékekről számtalan híres ember indult, ezeknek a térségeknek a bejárása – ha úgy tetszik, honismereti feltérképezése – erősíti otthonosság-ér-

zésünket és kötődésünket a szülőföldhöz/lakóhelyünkhöz. Ez a könyv személyes felfedezésre indít és készít elő.

A szépírókhoz, forgatókönyvírókhoz már ne is forduljak! Némelyik tárca hőse egyenesen regénybe vagy filmvászonra kívánczik. Csak egyik kedvencemet említem: a 48-as hőst, a főhadnagy Éberhardt Károly pápoci tanítót, aki a bukás után emigrációba kényszerülve török agaként harcolt a krími háborúban és Vámbéry Ármint segítette első keleti útján! Végül Garibaldi oldalán vitézkedett a Magyar Légiónban, míg katonai pályafutásának csúcsán tábornoki rangban parancsnokolta Szicília szigetét!

Hozhatunk példát békésebb idők-ből is: a jó száz évig méltatlanul elfeledett kőszegpatyi földbirtokos, Festetics Imre „A természet genetikai törvényei” című 1819-es tanulmánya tekinthető a genetikatudomány megalapozójának, amelyet utóbb Mendel is felhasznált.

Szerencsére ma már múzeum, emlékek a magángyűjtői szorgalomból létrehozott felsőcsatári Vasfüggöny Múzeum, amelyet mindenkinek, de az Y, Z és további generációknak feltétlenül látniuk kell egyszer.

Jó olvasást, kellemes böngészést, majd útnak indulást kívánok!

(Feiszt György: *Mesélő házak*. Szülőföld Könyvkiadó, Szombathely, 2023. ISBN 978-615-6449-41-2)

